

“નમસ્તેજી” કહેતાં પેલા ભાઈએ વિદાય લીધી. મેં પણ તેમને ‘આભાર’ કહી શિષ્ટાચાર બતાવ્યો.

મારા પ્રસન્ન ચિત્તમાં કમાડ વચ્ચે ઊભેલી, એ નાજુક યુવતીની મૂર્તિ કંડારાઈ ગઈ હતી. મારી કલ્પનામાં વસેલી નારીને એ બહુધા મળતી આવતી હતી. અમુક રીતે એ વધુ આકર્ષક હતી એમ મને લાગ્યું. એ કોઈ સુંદર યુવતી નહોતી. એમ તો એ પણ મારી જેમ યુવાન વય વીતાવી ગઈ હતી. છતાં એ કોમલાંગ સ્ત્રીની નમણાઈ મોહક હતી. સહજ શ્યામ કહેવાય એવી એ યુવતીના મોં પર સદાય વિહરતું સ્મિત સામાને આત્મીય બનાવી દેતું હતું.

મીઠા, જરા ઘેરા અવાજે, દક્ષિણી એક્સેન્ટ સાથે એ ગુજરાતીમાં બોલી : “અહીં ખૂબ તાપ છે. હું તમને ઠંડું પાણી આપું. આવો, બેસો.” એ રસોડામાં ચાલી ગઈ. હું આશ્ચર્યથી છળી મર્યો. એક મધુર સંતોષથી હું ગદ્ગદ બની ગયો.

ઓરડો નાનો હતો, સાદો હતો; પરંતુ ખૂબ ચીવટથી સજાવેલો હતો. ખાદીની ચાદરથી આચ્છાદિત ગાદીવાળી પાટ પર નાના-નાના જુદાજુદા આકારના તકિયા ખૂબ વ્યવસ્થિત ને કલાત્મક રીતે ગોઠવેલા હતા. ભીંતો પર ગાંધીજી, વિનોબાજી, સંસ્થાના ડિરેક્ટર વગેરેની છબિઓ હતી. એક નાની ચારપાઈ પાસે રેંટિયો ને પૂણીઓ પડ્યાં હતાં. મારા મન પર એક ઊંડી ઘેરી અસર પ્રસરિત બની. અચેતનમાં અત્યાર સુધી ભંડારાયેલી ‘સુખી ઘર’ વસાવવાની એપણા ધીમેધીમે સળવળવા માંડી. મીઠોમીઠો ક્ષોભ મેં પોતે જ અનુભવવા માંડ્યો.

પાણીનો પ્યાલો લઈને એ પાછી આવી ત્યારે મારી આંખો ને નાક બેઉએ એક તૃપ્તિ અનુભવી. કેશમાં ગૂંથેલી મોગરાની વેણીએ વાતાવરણને મીઠી સુગંધથી મહેકતું કરી મૂક્યું હતું. એણે પરિધાન કરેલી સાડી ખાદીની હતી એ માનવા મારું મન તૈયાર નહોતું. મોડર્ન પ્રિન્ટ્સને પણ લજાવે એવી, સુંદર આછા રંગોના મિશ્રણને અસ્તવ્યસ્ત વેરીને એ બનાવેલી હતી. ક્ષણેક્ષણે એ વ્યક્તિ મારા સમગ્ર વ્યક્તિત્વને કો અદૃશ્ય મજબૂત તાંતણાથી બાંધી રહી હતી. હું અસહાય બની એમાં બંધાતો જતો હતો; બલકે એ અસહાયતા ને બંધન મને ગમતાં હતાં.

એણે જ મૌન તોડ્યું : “મને ગુજરાતીમાં બોલતાં સાંભળીને તમને નવાઈ ઊપજી હશે ! તમારા મોંના ભાવ જોઈ હું સમજી ગઈ હતી. હું ત્રણચાર વર્ષ વડોદરામાં રહી હતી. મારું M.Sc. Home Science મેં ત્યાં કર્યું હતું. ડિગ્રી લીધા બાદ મેં દોઢ-બે વર્ષ નર્સરીમાં નોકરી કરી હતી. બાળકોના સંપર્કમાં ભાષા શીખવાનું વધુ સહેલું બની ગયું હતું. મને ગુજરાત ગમી ગયું હતું — ને ગુજરાતીઓ પણ.” કહી એ મીઠું મીઠું હસી. એને લગારે ક્ષોભ થતો હોય એવું એના વર્તન પરથી મને લાગ્યું નહિ. એની બોલવાચાલવાની ને વાતચીત કરવાની રીત એટલી સરળ, એટલી સ્વચ્છ ને એટલી મુક્ત હતી કે મારી વ્યગ્રતા થોડીથોડી ઓછી થવા માંડી હતી. ‘ગુજરાતીઓ પણ’ એ શબ્દો પાછળનો ભાવ ને સૂચન બેઉ હું સમજી ગયો હતો. મને એ ગમ્યાં હતાં.

મેં સ્વસ્થ બની બોલવા માંડ્યું : “મારી મુક્તમાં મુક્ત કલ્પનામાં પણ મને એ વિચાર નહોતો આવ્યો કે દક્ષિણમાં મને ગુજરાતી ભાષા સમજે એવી કોઈ વ્યક્તિની મુલાકાત થશે. સાચું કહું છું તમને : મારા આનંદનો પાર નથી. તમારી બોલીમાં જે મીઠાશ છે તે મેં કોઈ ગુજરાતીમાં સાંભળી નથી.”

“તમારી વાત સાચી છે. પારકાને મોઢે બોલાતી આપણી ભાષા કાનને વધુ મીઠી લાગે છે.હં; હવે જુઓ. તમે થાકી ગયેલા લાગો છો. તાપ પણ ઘણો છે. લાંબી મુસાફરીમાં તમારી સગવડ પણ નહિ સચવાઈ હોય. હું તમને મહેમાનગૃહે લઈ જાઉં. ત્યાં તમે નાહીધોઈને તૈયાર થાઓ. હું ભોજનનો પ્રબંધ કરું છું. પછી તમે બેચાર કલાક આરામ કરો. નમતી સાંજે હું તમને ગાંધીગ્રામની સંસ્થાઓનો અને ત્યાંની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવીશ.”

હું મનોમન બોલ્યો : કેવી સરસ ચતુરાઈ ! એકમેકનો પરિચય મેળવવાનો કેવો સરસ રસ્તો !

એક પછી એક ક્રિયાઓ પતાવતાં હું પંકજમૂની સ્મૃતિમાં ગાયબ થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે મારી હસ્તી ખોવાઈ ગઈ છે. એનું મોં, એનું રૂપ, એના હાવભાવ, એના બોલ, એની ચાલ, એની આગવી રીતો...એ...માત્ર...એ...કેવી મુક્ત ! કેવી સાદી ! કેવી સીધી ! કેવી નિખાલસ ! ક્યાંય ખોટી શરમ નહિ, કોઈ ખોટો દંભ નહિ, કશી છેતરામણી ચાલાકી નહિ. ઉઘાડી ચોપડી જોઈ લો; વાંચી લો, સમજી લો.

ત્યાં એક શંકા ઊઠી : રે ભાઈ, તું તો પ્રેમમાં પડી ગયો ! પણ... પણ...એનું શું ? તું એને સ્વીકાર્ય બનશે ? થોડી બેચેની થઈ. વિચારોમાં અટવાતાં મને ગાઢ ઊંઘ આવી ગઈ.

સાંજ મઝાની હતી. હું એની રાહ જોતો, ફરી ઉત્કંઠ બનતો લોબીમાં આંટા મારતો હતો. ને એ આવી. નમસ્કાર કરી એ પગથિયા પર ઊભી થઈ રહી. હું એના આકર્ષક સ્વરૂપને જોઈ ખરેખર આભો બની ગયો. મને અનુભવ થયો કે હું કોઈ નવી જ વ્યક્તિને મળી રહ્યો છું.

સાદગીમાં પણ આટલી મોહક સુંદરતા ને કમનીયતા હોઈ શકે એનો ખ્યાલ મને જીવનમાં પહેલી વાર આવ્યો. મારું મન હર્ષવિભોર બની ઊઠ્યું; કારણ આ દેખાતું ખરબચડું જીવન, શહેરાના ઉપલકિયા ભપકાને ક્યાંય લજવે એવું ચીવટવાળું શોભનલબ્ધ હતું. ચોરસ ડિઝાઈનના તકતામાં ગ્રામપ્રતીકોની તપખીરિયા ને પોપટી રંગની ભાતથી શણગારેલી ખાદીની ઝીણી સાડીમાં એ સજ્જ હતી. કપાળમાં ગુલાબી રંગનો કંકુનો મોટો ચાંદલો હતો. લુખ્ખા ઢીલા વાળના આધુનિક સ્ટાઈલના અંબોડામાં ફૂલોની ગૂંથણી હતી. આછા બદામી રંગની પટ્ટીમાં લાલ મહોરાવાળી હાથે બનાવેલી ચંપલો હતી. ભભક ને મહકથી વાતાવરણ સચેતન બની ગયું હતું.

કેંક બોલવાનું, એની પ્રશંસા કરવાનું, એને આનંદિત બનાવવાનું મન થઈ ઊઠ્યું : “ખાદીની સાડી, ગ્રામવિસ્તાર, સાદાં માણસો – આ બધું આટલું સુંદર હોઈ શકે, એમાં આટલી શોભા હોઈ શકે, એનો ખ્યાલ જો હું ગાંધીગ્રામ ન આવ્યો હોત તો મને જીવનમાં કદીય ન આવત – ખરેખર, આ સાડી તમને સરસ દીપે છે.” એ જરા શરમાઈ. એ લજજાને હું જોઈ રહ્યો.

પોતાને સંભાળી લઈ એ બોલી : “હજુ તમે બધી નાનીમોટી સંસ્થાઓની મુલાકાત લેશો અને એમની વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત થાશો ત્યારે તમને એની મહાનતા સમજાશે. ચાલો, તમને આ સંસ્થાનો પરિચય કરાવી દઉં.”

અમે સાથોસાથ ચાલવા માંડ્યાં. મારું મન આનંદના આવેગોથી ભરાવા માંડ્યું. એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું : “અહીંની ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ જોવા જેવી છે : Family Planning Institute, Rural Agricultural Institute, Music and Dance College અને છેલ્લે Home for Destitute Children. બીજા અનાથાશ્રમ જેવું નહિ, હોં ! ખૂબ સાર્થન્ટિફિક ને સાર્થકોલોજિકલ રાહ પર ઊભું કરેલું.”

“અત્યંત સુંદર જગ્યા છે આ. નાની ટેકરીઓની ગોદમાં સંતાયેલું આ ગામ કમનીય છે.”

“બધાંને આ ગામ ગમી જાય છે.”

“એની અંદર રહેતાં માણસો પણ !”

એનું મોં લાલચોળ બની ગયું. એણે હાથરૂમાલ મોં પર દબાવ્યો : “હું તો બચપણથી આની પ્રીતમાં છું બીજા કેટલાયે વિદેશીઓ અહીં સ્થિર થયા છે, બેચાર એકએક Instituteમાં છે. મોન્ટેસોરી સાથે કામ કરી ચૂકેલા એક અંતેવાસી Destitute Homeમાં છે.

ચાલતાંચાલતાં એણે મને સંસ્થાના પાયાથી માંડીને અત્યાર સુધીના વિકાસની વાત કરી. આ સંસ્થા એટલે અમ્મા ને અપ્પાની જીવનકથની. ગાંધીના ચુસ્ત અનુયાયી ને અંતેવાસી અમ્મા ને અપ્પાએ આ જંગલમાં કેવું મંગલ કર્યું તેની રસપ્રદ કથા મેં સાંભળી. ગાંધીજીના આદર્શોની કેટલી નજીક રહી ડૉક્ટર અમ્મા ને પૈસાપાત્ર અપ્પાએ આ સંસ્થાને ઊભી કરી તેનું તેણે ભાવપૂર્વક બયાન કર્યું. ગામડાના ઉદ્ધારમાં એનો ફાળો કેવો ને કેટલો છે તેનો અદ્ભુત ચિતાર આપ્યો. Family Planning ને Agricultural Instituteની પ્રવૃત્તિઓ ગામડાંનાં અભણ અને અબુધ માણસોને અવશ્ય આશીર્વાદ સમી લાગતી હશે એનો ખ્યાલ સહેજે મને આવી ગયો. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં સાધનોથી સજ્જ સંસ્થાઓ આ ગાંધીગ્રામમાં જોતાં મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આવી અપૂર્વ સંસ્થાનાં રચયિતા પતિ-પત્નીને જોવા મન ઉત્કંઠ બની ગયું.

સંગીત અને નૃત્યના હોલમાં પ્રવેશતાં જ હું અચકાઈને ઊભો રહી ગયો. દ્વાર આગળ જ પૂરા માનવ કદની રંગીન તસવીર દીવાલ પર લટકતી હતી. એ કિશોરી પંકજમ્ હતી. મેં સપ્રશ્ન એની સામે જોયું.

“હા; એક ભાઈએ વર્ષો પહેલાં બનાવી હતી. મેં ભરતનાટ્યમનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ સંસ્થા માટે પૈસા ભેગા કરવા અમે નાટ્યનર્તનનો કાર્યક્રમ લઈ આખા હિંદમાં રખડતાં. અમ્મા ને અપ્પાને મારા પર અત્યંત સ્નેહ છે. એક ચિત્રકાર ભાઈએ સહજ જ ચીતરેલું.”

અમે એક મોટા હોલમાં પ્રવેશ્યાં. એક હૃદયંગમ દૃશ્ય જોવા મળ્યું. નાનાંનાનાં ભૂલકાંઓ નૃત્યના જુદાજુદા પોઝમાં

પોતપોતાની પ્રેક્ટિસ કરી રહ્યાં હતાં. અમને જોઈને ત્યાંની આધેડ બાઈએ તબલચી પાસે થાપ મરાવી ને બધાં બાળકો શિસ્તબદ્ધ પોતપોતાની મુકરર જગ્યાએ જઈ અમુક પોઝમાં સ્થિર થઈ ગયાં. બાઈ તોડા બોલવા માંડી ને એક મનોહર હલનચલનની ભાત બંધાવા માંડી.

મારા માનમાં એ ઘરની કલ્પના ઊઠવા લાગી : સ્વચ્છ, સુંદર જ નહિ, પણ સંસ્કારી ને કલાત્મક ગૃહની. પંકજમૂનું વર્તન એટલું સુશીલ હતું કે મારી બધી શંકાઓ એણે દૂર કરી નાખી.

ત્યાંથી નીકળી અમે સીધાં Destitute Homeમાં આવ્યાં. દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં એ બોલી : “અમને સહુને આ સંસ્થાનું બહુ જ ગૌરવ છે. અમે એને કલગીરૂપ સંસ્થા માનીએ છીએ. આ બાળકોમાંથી એક જૂથ પંકજમ્ બાજુ ધસી આવ્યું અને એને લગભગ મારાથી દૂર ઘસડી ગયું. પેલાં બાઈ મારી પાસે આવ્યાં. નમસ્કાર કરી બોલ્યાં : “તમને હવે પંકજમ્ થોડો વખત નહિ મળે. આજે બાળકો એને મળ્યાં નથી એટલે આ તક મળતાં એની સાથે થોડું ખેલી લેશે, મળી લેશે. ચાલો, હું તમને આ સંસ્થાનો પરિચય કરાવી દઈશ.”

એ એક અત્યંત મજાનું સ્થળ હતું. અનાથ બાળકો માટેનું તો સ્વર્ગ જ ગણાય. તદ્દન નાનાં બાળકોના રૂમમાં અમે પહેલાં ગયાં. ત્રણચાર શિક્ષિકાઓ અને આચાર્યો બચ્ચાંઓની દેખભાળ રાખતાં હતાં. બધાંને નર્સિંગ ને મોન્ટેસોરી શિક્ષણની તાલીમ ત્યાં જ આપવામાં આવી હતી. પાંચદસ મિનિટ હું ત્યાં થોભ્યો. બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓનું ઘર્ષણ મારા મનમાં ચાલી રહ્યું હતું. સ્વચ્છ ને પ્રેમાળ વાતાવરણમાં ઊગી રહેલાં ફૂલો મને ખુશ કરી રહ્યાં હતાં; બીજી બાજુ એ એમનાં નિકટમાં નિકટનાં સંબંધીઓથી ત્યજાયેલાં હતાં એ જાણી હું અત્યંત વેદના ને દુઃખ અનુભવી રહ્યો હતો. એક જાડો, આનંદી બાળક ઘૂંટણિયાં ભરતો મારી પાસે આવ્યો. મેં એને ઊંચકી લીધો. એ ખિલખિલાટ હસી પડ્યો. એને નીચે મૂકીને અમે જવા માંડ્યું ત્યારે એ ઊંચે સાદે રડવા માંડ્યો. મારું અંતર દ્રવી ઊઠ્યું. અત્યંત ચોખ્ખી, વ્યવસ્થિત, બાળકોની શારીરિક ને માનસિક પ્રગતિ માટે બધી જ સામગ્રીથી સજ્જ એ રૂમો મારા ચિત્તમાં સદાયને માટે મઢાઈ ગઈ.

બહાર મેદાનમાં આવ્યાં અમે. નાનાં બાળકો કિલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. એકાએક પ્રશ્ન ઊઠ્યો ને મેં પૂછી નાખ્યો : “માફ કરજો આ પ્રશ્ન પૂછવા માટે. ઉત્સુકતા નથી રોકી શકતો. આ બધાંનાં મા-બાપોથી તમે જ્ઞાત હો છો ? આ બાળકોને અહીં કોણ લાવે છે ?

“બધાં જ; ગરીબ-તવંગર, પુનિત-પાપી, દુર્જન-સજ્જન, જેનાય દિલમાં રામ વસ્યો હોય છે તે બાળકનું ગળું ટૂંપવાને બદલે કે રઝળતું છોડી દેવાને બદલે એને અહીં લઈ આવે છે. ગટરમાંથી, કૂવામાંથી, ઉકરડેથી, જંગલમાંથી — કેં કલ્પનામાં ન આવે એવી ગંદી જગ્યાઓમાંથી માણસો એમને બહાર કાઢી આપી જાય છે. કોઈક જ વખત અમને એમનાં માબાપોની જાણ થાય છે; મોટા ભાગનાંની નથી થતી.”

અમે કિશોર-બ્લોક બાજુ આગળ વધતાં હતાં.

“તમે આ બાળકોને કેવી રીતે તૈયાર કરો છો ? તેઓ એમની કમનસીબ દશાથી માહિતગાર હોય છે ? એ ઉંમરલાયક થાય ત્યારે નોર્મલ માણસની માફક આ દુનિયામાં જોડાઈ શકે છે ? સમાજ એમને કઈ રીતે સ્વીકારે છે ? તમારો અનુભવ શું કહે છે ?”

“આ બાળકોને સર્વ રીતે તૈયાર કરવામાં અમે અમારાથી બને એટલું બધું કરીએ છીએ. એમની બુદ્ધિ ને બીજી શક્તિઓને લક્ષમાં લઈ એને લાયક તાલીમ આપવા અમે પૂરો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મોટા ભાગે સફળતા મળી છે અમને; પરંતુ કેટલાંક બાળકોની બાબતમાં અમે નિષ્ફળ પણ ગયાં છીએ. તમને એક નક્કર જ દાખલો આપું. તમે પંકજમ્ના મિત્ર છો. પંકજમ્ એ આ સંસ્થાની આગવી સિદ્ધિ છે. તમે જાણો છો, એનું નામ અમ્માએ જાણીબૂઝીને આ રાખ્યું છે ? એ કાદવનું કમળ છે. એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે. અમને એનું મોટું ગૌરવ છે.”

મારી છાતીમાં ભયંકર કડાકો થયો !

“આ સૌમ્ય ને શાંત છોકરીની જોડ શોધવી મુશ્કેલ છે. ભણવામાં એ ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ રહી છે એટલું જ નહિ, બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ એ મોખરે રહી છે. શું લેખન, શું નર્તન કે શું વક્તૃત્વ !”

‘એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે... એ કાદવનું કમળ છે... માટે એનું નામ પંકજમ્ છે...’ મારા મનમાં એ શબ્દો ઘોળાવા માંડ્યા.

“એનાં માબાપની તમને જાણ છે ખરી ?” સહજ જ પ્રશ્ન થઈ ગયો મારાથી.

“ના, એનાં માબાપ, સ્નેહીજનો, જે કંઈ ગણો તે આ સંસ્થા, ને એનાથી પણ અધિકતર એવાં અમ્મા ને અપ્પા.”

મારા હૃદયતલમાં સુપ્ત પૂર્વગ્રહો સળવળવા માંડ્યા : આને કેમ પરણાય ? એ કોણ હશે ? એની મા... જરૂર, પતિતા જ હશે. કેવોય વંશવેલો હશે ! ઓહ ! મારું મન કેવું વિરક્ત બની ગયું છે !

અમે કિશોર-બ્લોક આગળ આવી પહોંચ્યાં. નાના વાડામાં પંકજમ્ કિશોર-કિશોરીઓને સસલાંની સંભાળ કેમ લેવી એના પર સમજૂતી આપી રહી હતી. મારી સામે જોઈ એણે એક મોહક સ્મિત વેર્યું; પરંતુ શીત બની ગયેલા મારાથી સામું ન હસાયું.

તને એના પૂર્વજીવન સાથે શી નિસ્બત ? એને જો. કેવી નિર્મલ, નિર્દોષ ને નિખાલસ ! શું તું તારા પૂર્વગ્રહમાંથી મુક્ત નહિ બની શકે ?

પણ એની મા...મા...કોની સાથે ? કેવોય સંબંધ !

ભયંકર ગજગ્રાહ ચાલવા માંડ્યો મારા મનમાં. લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાંય મનમાં ઊઠતી એક પ્રકારની ઘૃણા હું કેમેય રોકી શકતો ન હતો; હૃદયને આળું બનતું અટકાવી શકતો નહોતો. ત્યાંથી ભાગી નીકળવાની વૃત્તિઓ જોર કરીકરીને ઊછળી રહી. હું મૂંગો બની ગયો.

અમે બેઉ ગેસ્ટ હાઉસ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. શાંત સંધ્યા રાત્રિ બની રહી હતી. “એકદમ શાંત બની ગયા તમે ?”

“અમસ્થો જ.”

“ડિસ્ટિટ્યૂટ હોમ જોયા પછી ઘણાંની આવી સ્થિતિ થઈ જાય છે.”

મારા મને એનામાં દોષ શોધવાની પેરવી કરવા માંડી; પરંતુ આછા અંધકારમાં એનો આકાર માત્ર આકર્ષક લાગ્યો. એના બોલમાં નરી સાલસતા અને પ્રેમાળપણું સંભળાયું. કંઈક ડાઘા શોધવાના મારા પ્રયત્નો નાકામયાબ બન્યા. સવારે જોઈ હતી જાણી હતી એથીય વધુ સારી આકર્ષક જણાતી હતી એ.

એ પણ ચૂપચાપ ચાલી રહી હતી. મને એવો સંદેહ થયો કે એના મનમાં પણ કોઈ જબરી ભાંજગડ ચાલી રહી છે. એકાએક એનો મધુર અવાજ રણકી રહ્યો : “જુઓ, મારે તમને એક અગત્યની વાત કહેવાની છે. તમે કોઈ પણ નિર્ણય લો એ પહેલાં એ વાત તમને કહેવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.” હું સમજી ગયો કે એ કંઈ વાત મને કહેવાની હતી. જીવનમાં કદીય નહોતું ધડક્યું એમ હૃદય ધક્કું થઈ રહ્યું. મારાં રોંગટાં રોમાંચ અનુભવી રહ્યાં.

“મારું જીવન એક અનોખી કહાણી છે. મારું નામ મારી કથા કહી દે છે. મારે ઘર નથી, માબાપ નથી, સ્વજન નથી. દુનિયાના વહેવારની દૃષ્ટિએ જે ‘ગૃહ’ તમે હમણાં જોયું તે મારું સાચું ઘર છે. ત્યાંનાં સંચાલકો અને ભૂલકાંઓ મારાં સ્વજન છે, અમ્મા ને અપ્પા મારાં માબાપ છે. મારી નાત, મારું ગોત્ર, મારી જાતિ— કશાની મને ખબર નથી. હું કાદવનું ફૂલ છું. પણ મને હું રજમાત્ર હીન ગણતી નથી; બલ્કે મને એનું ગૌરવ છે.” મારા પૂર્વગ્રહો ઓગળતા ગયા. રહીરહીને મારા હૃદયમાં પ્રશ્ન ઊઠી રહ્યો. કોઈ પણ સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની કલુષિત વાત શું આ રીતે મને કહી હોત ખરી ? આ ઉદાત્ત સંસ્કારની નિશાની નથી શું ? આ ખાનદાની નથી શું ? હું ઊર્મિલ બની ગયો. પંકજમ્ની સુંદરતા, એના અવાજની મીઠાશ ને આત્મીયતા, એના દેહની સુગંધ, એના વ્યક્તિત્વની આકર્ષકતા — બધું મારા મનમાં તરી રહ્યું.

“એક વાત પૂછું તમને ?” હું બોલ્યો; ને એ અટકી ગઈ.

“તમે મને સ્વીકારશો, સેલ્વી પંકજમ્ ?” મેં કાંપતા સ્વરે પૂછ્યું.

“શું ?...શું ?...સ્વી...? ના, હા” એ હર્ષના અતિરેકથી થોથવાઈ ગઈ. એ ગળગળી બની ગઈ. એનો અવાજ ગળામાં ઘૂંટાઈ ગયો. એની વાચા મૌન બની ગઈ. એણે નજીક આવી મારા હાથ પકડી લીધા. એની આંખમાંથી આંસુ સરી રહ્યાં હતાં.

મારું હૈયું દ્રવી ઊઠ્યું. એ થોડી સ્વસ્થ બની બોલી : “સાચે તમે મને સ્વીકારશો ? હું આ ઉત્તર માટે તૈયાર નથી. તમે મને ચૂપચાપ તરછોડી અહીંથી ચાલ્યા ગયા હોત તો તે વધુ સ્વાભાવિક લાગત. એમ ઘણા ચાલ્યા ગયા છે. તો હું પણ ડોક ઉન્નત કરી, ખભા ઉછાળી, અભિમાનથી ચાલી નીકળી હોત. બીજે દિવસે બધું વીસરી પણ ગઈ હોત; પરંતુ આ નથી માની શકતી. આ પળ માટે વર્ષોથી થોભી છું. મેં એની આશા બિલકુલ મૂકી દીધી હતી. ત્યારે...ત્યારે એ સૌભાગ્યની ઘડી આમ અચાનક આવીને ઊભી રહી છે. નથી જીરવાતી એ મારાથી.”

મેં એનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં. એણે મારા હાથ આંખે દાબી દીધા. મને લગભગ ઢસડતી એ બોલી : “ચાલો, જલદી ચાલો. અમ્મા ને અપ્પાને સમાચાર આપીએ ને એમના આશીર્વાદ લઈએ.”

મોગરાની મીઠી મહેક વાતાવરણમાં પ્રસરતી મેં અનુભવી.

(‘આગંતુક’)

શબ્દ-સમજૂતી

કુટિર ઝૂંપડી; બરાક બરેક, સિપાઈઓને રહેવાની ઓરડીઓની લાંબી હાર; આલેખેલું ચીતરેલું નમણાઈ લાવણ્ય, રૂપાળાપણું; એક્સેન્ટ સ્વરભાર; નર્સરી (અહીં) બાલવાડી; મોન્ટેસોરી બાળકેળવણીની નૂતન પદ્ધતિના આદ્યપ્રણેતા માદામ મોન્ટેસોરી; ડેસ્ટિટ્યૂટ હોમ નિરાધાર બાળકો માટેનો આશ્રમ.

રૂઢિપ્રયોગ

ભાંજગડ ચાલવી મનોમંથન અનુભવવું; થોથવાઈ જવું ભાવાવેશમાં બોલી ન શકવું; ગળગળા થઈ જવું રડમસ થઈ જવું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગાંધીગ્રામમાં પ્રવેશતા જ નાયકને શો પ્રશ્ન થયો ?
- (2) અનાથ બાળકોની મુલાકાતથી નાયકને નાયિકા વિશે શો વિચાર આવ્યો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સેલ્વી પંકજમ્ નાયકનું સ્વાગત કેવી રીતે કર્યું ?
- (2) નાયિકાને જોતાં નાયકે શાં-શાં અનુમાનો કર્યા ?
- (3) મોટા હોલમાં પ્રવેશતા નાયકને કયું દૃશ્ય જોવા મળ્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘પંકજમ્’ની હકીકત જાણ્યા પછી નાયકે કયું મનોમંથન અનુભવ્યું ?
- (2) ‘સેલ્વી પંકજમ્’નું ચરિત્ર-ચિત્રણ કરો.
- (3) ડેસ્ટિટ્યૂટ હોમમાં બાળકોની સંભાળ અને તાલીમ વિશે નોંધ તૈયાર કરો

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ઈવા ડેવની ‘તમને ગમીને ?’ ટૂંકી વાર્તા સાથે આ વાર્તાની તુલના કરો.
- આ એકમનું નાટ્યરૂપાંતર તમારી રીતે કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘ઓરડો નાનો હતો, સાદો હતો; પરંતુ ખૂબ ચીવટથી સજાવેલો હતો.’

આ વિધાનમાં લેખકે ઓરડાની વિશેષતાઓને લાઘવથી બતાવવા વાક્યસંક્ષેપ કર્યો છે. ખરેખર આખું વિધાન આમ થાય.

‘ઓરડો નાનો હતો. ઓરડો સાદો હતો પણ ઓરડો ખૂબ ચીવટથી સજાવેલ હતો.’

આ રીતે આ લેખક ટૂંકીવાર્તામાં બને એટલું લાઘવથી બયાન કરે છે, તેનો ખ્યાલ આ ટૂંકીવાર્તામાં તમને વારંવાર આવશે.

ખરેખર તો ‘મીઠાશ’ એ દ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય છે પણ નીચેનું વિધાન વાંચો.

‘મારા આનંદનો પાર નથી. તમારી બોલીમાં જે મીઠાશ છે તે મેં કોઈ ગુજરાતીમાં સાંભળી નથી.’

તમે નોંધો કે ગુજરાતી ભાષામાં આવા પ્રકારના ઈન્દ્રિયવ્યત્યય વારંવાર થાય છે. દા.ત., માર ખાધો. મજા ચાખી વગેરે.

તમે જોઈ શકશો કે આ વાર્તા ત્રીજો પુરુષ એકવચન હું થી કહેવાઈ છે. નાયક પોતે કથક છે પણ આ વાર્તામાં ઘણા સંવાદો અવતરણમાં મુકાયા છે તે શા માટે તેનો તમે ખ્યાલ મેળવો. ‘એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે... એ કાદવનું કમળ છે... માટે એનું નામ પંકજમ્ છે...’ આ ત્રણ વિધાનો અધૂરાં શા માટે મુકાયાં છે તેનો ખ્યાલ મેળવો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરતી ગ્રામસંસ્થાઓની નોંધ કરાવી, એકાદ સંસ્થાનો એનાં હેતુ-પ્રવૃત્તિનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરાવો. શક્ય હોય તો વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરો.
- વિદ્યાર્થીઓને પ્રકાશ આપ્ટે લિખિત આત્મકથા ‘પ્રકાશની પગદંડી’ પુસ્તક વાંચવા આપો.
- જીવનમાં સાદાઈનાં મૂલ્ય વિશે નોંધ તૈયાર કરાવો.

“હે ચક્રવર્તી ! આ જગ્યાએ જ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી, આજીવન બ્રહ્મચારિણી, સર્વવત્સલા સરસ્વતીનું ઉપાસના-સ્થાન છે, એટલે અહીંની શાંતિને અભંગ રાખવા માટે તારા સપ્તસિંધુઓનું જળ પીધેલા ઘોડાને અહીં બહાર જ વિશ્રામ દેજે. તારા દેદીપ્યમાન અસ્ત્રશસ્ત્રનો ભાર અહીં જ રથમાં ઉતારી નાખજે. તારા રાજવી મદમદનનો અહંભાવ અહીં જ મૂકીને... આ અંતર્વેદીમાં પગ મૂકજે.”

(દીપનિર્વાણ)

— ‘દર્શક’

વ્યાકરણ-લેખન : લેખન-રૂઢિવિષયક સજ્જતા

લખાણમાં કઈ કઈ બાબતોની કાળજી રાખવી જોઈએ કે જેથી તે સ્પષ્ટ અર્થ દર્શાવનારું, સંવાદી અને શુદ્ધ બને તે માટેની મહત્ત્વની થોડી બાબતો અહીં જોઈએ :

• શબ્દઘટકો લખવાની રૂઢિ :

- વાક્યમાં આવતો ભારદર્શક શબ્દ ‘જ’ હંમેશાં છૂટો લખવો.

દા.ત. : રમેશ જ આ કામ કરશે.

હું સુરત જઈશ જ.

આજે વરસાદ પડવો જ જોઈએ.

(તેમજ અને ભાગ્યેજ માં ‘જ’ ભેગો લખાય છે.)

- વાક્યમાં આવતો ય-યે જ્યારે ‘પણ’ના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તેને શબ્દ સાથે જોડીને લખવો.

દા.ત. : કરશનકાકાએ આવે, તમેય આવજો.

બાળકો તો દફતરેય લાવશે.

- વિભક્તિના પ્રત્યયો શબ્દની સાથે જોડીને લખવા.

(હિંદીમાં આવા પ્રત્યયો જુદા લખાય છે.)

દા.ત. : ખેતરમાં ઢોર બાંધેલાં છે.

તેણે કૂવામાંથી પાણી કાઢીને બધાંને પાચું.

મોટાંઓએ નાનાની વાતો ધ્યાનથી સાંભળવી જોઈએ.

- નામયોગી છૂટાં લખાય છે.

દા.ત. : લીમડા નીચે એક ખાટલો પડ્યો છે.

ઘર પાસે એક નાનકડું મંદિર હતું.

ગામ નજીક એક સુંદર ટેકરી હતી.

- દ્વિરુક્તિવાળા શબ્દો ભેગા લખવા.

દા.ત. : તમતમારે, જુદાજુદા, સાથોસાથ, દૂરદૂરથી, ભાતભાતના, કેટકેટલું, વારંવાર, જેમતેમ

- સામાસિક પદો ભેગાં લખવાં.

દા.ત. : આજકાલ, નાનાંમોટાં, માબાપ, લાંબુટૂંકું, હારજીત, જીવનયાત્રા, સીતારામ, રામબાણ, મંદસ્વરે, આવજા, ઉપરનીચે

પણ ક્યાંક શબ્દ લાંબો જણાય ત્યાં વચ્ચે લઘુરેખા મૂકી શકાય.

દા.ત. : વેપાર-વણજ, આસમાની-સુલતાની, ધંધા-રોજગાર વગેરે

- સંયુક્ત કે સહાયકારક ક્રિયાપદ છૂટાં લખવાં.

દા.ત. : તે વાંચતો હતો

બળદને રસ્તા પર બાંધી દીધો.

કાલે પરીક્ષા છે એટલે હું વાંચતો હોઈશ.

તેઓ ઘરમાં બેઠાં હશે.

- વશાત્, -પૂર્વક,, -વ્રવત્, -વિષયક વગેરે જે શબ્દની પાછળ આવે તે શબ્દ સાથે જોડીને લખવા.

દા.ત. : મેં ભારપૂર્વક સૌને આ વાત કરી.

આજે તેણે વિધિવત્ પૂજન કર્યું.

સંજોગવશાત્ બસ સમયસર આવી ગઈ.

આ મુદ્દો વ્યાકરણવિષયક છે.

- તોપણ અને જોકે ભેગા લખવા.

દા.ત. : હું નહિ આવું તોપણ તેઓ આવશે.

જોકે તે સારા ગુણે પાસ થઈ ગયો છે.

- જેમ કે, કેમ કે, કારણ કે માં 'કે' જુદો લખવો.

• કાગળ ઉપર લખતી વખતે રાખવાની કાળજી

1. હાંસિયો : કાગળમાં ડાબી બાજુએ ત્રણ સેમી જેટલી જગ્યા છોડીને લખાણ કરવું. જેથી કાગળને ફાઈલ કરવામાં, સ્ટેપલિંગ કરવામાં કે નાની નોંધ કરવામાં સરળતા રહે છે.

2. પરિચ્છેદ-ફકરા પ્રારંભ : લખાણના દરેક પરિચ્છેદની પ્રથમ પંક્તિ હાંસિયાથી એક-દોઢ સેમી જગ્યા છોડીને લખવી.

3. પરિચ્છેદમાં પેટાલખાણ : કોઈ પણ પરિચ્છેદમાં સ્વતંત્ર લીટીમાં મુકાતું ગદ્ય કે પદ્યનું અવતરણ, સંવાદ વગેરે હાંસિયાથી એક-દોઢ સેમી જગ્યા છોડીને લખવું.

4. શીર્ષક, પેટાશીર્ષક : લખાણનું શીર્ષક લખાણના અક્ષરોથી મોટા અક્ષરે અને ઉપલબ્ધ જગ્યાની બરાબર વચ્ચે લખવું. લખાણમાં મુદ્દાઓ જુદા પાડવા માટે આપેલા પેટાશીર્ષકોના અક્ષરો મુખ્ય શીર્ષકના અક્ષરોથી થોડા નાના રાખવા અને લખાણના અક્ષરોથી મોટા રાખવા. તેને ક્રમ નંબર તથા યોગ્ય નિશાનીઓથી જુદા પણ પાડી શકાય. શીર્ષક પછી પૂર્ણવિરામ ન મૂકવું, પણ જરૂરિયાત પ્રમાણે આશ્ચર્યચિહ્ન કે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકી શકાય.

5. શબ્દગુચ્છ : જ્યારે આપણે કથન કરતાં હોઈએ ત્યારે શબ્દોને સળંગ બોલીએ છીએ; પરંતુ લખતી વખતે દરેક શબ્દની વચ્ચે જગા રાખીએ છીએ. ઘણી વખત લખાણમાં આપણે બે શબ્દો (પદો) છૂટા લખીએ છીએ અને ઘણી વખત એ બે શબ્દોને એક કરીને પણ લખીએ છીએ. જુઓ,

(1) એમનું ઘર જમાઈની કમાણીથી ચાલતું હતું.

માયા માટે ઘરજમાઈ રહે એવો મૂરતિયો એ જાતે જ શોધશે. (ગણિતશાસ્ત્રી)

(2) અનાજ બજારમાંથી લઈ આવવાનું હતું.

કેમ્પની અનાજબજારમાં ખીજડિયા હનુમાન પાસે પંચાળની વાતો કર્યા કરતા. (આંસુભીનો ઉજાસ)

(3) ગીધ દૃષ્ટિ કરીને જોવા લાગ્યું.

ગીધદૃષ્ટિ ગિધુભાઈ અને મીનીદૃષ્ટિ મેનાબહેન દેખી ગયાં. (ઉછીનું માગનારાઓ)

આ ત્રણેય વાક્યગુચ્છોમાં એ બે શબ્દોને છૂટા લખ્યા છે, જ્યારે બીજા વાક્યમાં એ બે શબ્દોને ભેગા લખીને તેનો સમાસ કર્યો છે. બે-ત્રણ શબ્દો જોડાઈને સમાસ બને છે ત્યારે સાથે લખાય છે. પણ જ્યારે આ શબ્દો છૂટા લખાય છે ત્યારે તેનો અર્થ પણ જુદો બને છે. તે વાંચવાથી તમને સમજાઈ જશે. હા, કોઈ શબ્દ સમાસ બને પણ તે લાંબો જણાય તો વચ્ચે લઘુરેખા મૂકવી.

— સસરો-જમાઈ કંઈક ને કંઈક પ્લાનિંગ કર્યા કરે. (ગણિતશાસ્ત્રી)

— તેઓની શક્તિ પરમેશ્વર જેવી અનંત-અમાપ નથી. (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ)

— ભાઈ-ભગિની ભેળાં બેસી સુખનો હીંચકો ખાતાં. (બા એકલાં જીવે)

તમે જ્યારે વાચન કરો ત્યારે આવા શબ્દો વિશે પણ થોડું વિચારતાં જશો એટલે સરળતાથી સમજાઈ જશે.

• કાળ અને કથનશૈલી

આપણે જ્યારે કોઈ ઘટનાનું મૌખિક વર્ણન કરતાં હોઈએ કે તેને કાળગળ ઉપર નિરૂપતાં હોઈએ ત્યારે તેના સમય-કાળને કેન્દ્રમાં રાખવો જોઈએ. સમયબિંદુનો ખ્યાલ રાખીને જ બધાં વાક્યો બોલવાં કે લખવાં જોઈએ. સમયગાળો એ જ હોય અને દરેક પરિચ્છેદનાં વાક્યોમાં અલગ-અલગ કાળ રજૂ ન થઈ જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. જુઓ,

- (1) આજે એક વિશાળ વડની ઘટા નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ બેઠો હતો. શિક્ષકે ગઈકાલે પ્રશ્ન કરનાર વિદ્યાર્થીનિ કહેલું, “તમારો પ્રશ્ન શો છે ? (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ)
- (2) તે ચાલીના નાનકડા ફળિયામાં ખાટલો ઢાળી સૂતો હતો, એ રીતે જ તે અહીં સૂતો છે. બા પડખે બેસીને તેના બરડા પર હાથ ફેરવતી મેરુપરને યાદ કરીને કેટલીય વાતો કરતી હશે. બાનું ગોરું મોં એ વખતે રતાશ પકડી જાય છે. એનો પડછંદ દેહ જાણે એ પથરાળ ભૂમિમાં હડિયાપાટી કરવા તલસી રહ્યો હોય એવું લાગતું હશે ને ત્યારે આખા દિવસનો થાક ઊતરી જાય છે. (આંસુભીનો ઉજાસ)

આ બંને પરિચ્છેદમાં રહેલાં વાક્યોને જો છૂટક-છૂટક તપાસશો તો વાક્ય સ્વતંત્ર રીતે સાર્થ લાગશે. પણ આખાય પરિચ્છેદને સમગ્ર રીતે જોશો તો બે વાક્યો વચ્ચે રહેલો કાળભેદ અર્થ પામવામાં અડચણરૂપ થશે.

હવે, આ બંને પરિચ્છેદ પુસ્તકમાં કઈ રીતે લખાય છે તે જોઈ જશો એટલે સમજાઈ જશે.

સામાન્ય રીતે રેખાચિત્ર, નવલકથા, આત્મકથા, જીવનકથા, અહેવાલ, નવલિકા વગેરે સર્જનોમાં ભૂતકાળ વપરાય છે. જો આદતો કે ગુણલક્ષણનું વર્ણન હોય તો અપૂર્ણ અવસ્થાવાચી ‘ત’ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદો મુકાય છે. જો ઘટનાઓ હોય તો પૂર્ણ અવસ્થાવાચી ‘ય’ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદો મુકાય છે. હા, વાર્તા, નવલકથા વગેરેમાં રજૂઆત ભૂતકાળની હોવા છતાં સંવાદો એ સમયના વર્તમાનકાળને રજૂ કરે છે માટે ત્યાં વર્તમાનકાળ વપરાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પરિચ્છેદમાં કાળ અને અવસ્થાની રજૂઆત યોગ્ય છે કે કેમ તે નક્કી કરો. યોગ્ય ન હોય તો તેને યોગ્ય રીતે રજૂ કરો :

- દેવરાજ કેમ્પના સ્ટેશને ઊતરે ત્યારે એને સૌ પહેલાં એની બાની યાદ આવે છે. અઢાર વર્ષ પહેલાં બા આ સ્ટેશને તેને વળાવવા આવી છે. તેની આંખો રાત્રીયોળ થઈ ગઈ અને તે ભગવાનજીભાઈને કહેતી હશે : ‘તમે આ છોકરાને ભણતરના રવાડે કાં ચડાવ્યો છે ?’
- હમણાં એક દિવસ સવારે હું થોડો મોડો ખેતર જવા તૈયાર થયો છું. બાપા પૂજાપાઠ પતાવીને ઓસરીની કોરે બેઠેલા હતા. તે હું વાત કરવા બેઠો હોઈશ. અમારી વાતચીત ચાલતી હશે ત્યાં બાજુમાં કંઈક બડબડાટ સંભળાયો છે. મેં ડોકું નમાવીને જોયું તો કાકા કંઈક બબડતા હશે. હું ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો હતો; મને નવાઈ લાગી છે.

2. નીચેનાં વાક્યોને લેખનરૂઢિની દૃષ્ટિએ સુધારી ફરી લખો :

- (1) મારે તમને જમાડીને પછી જ તેજ ગતિવાળી રિક્ષામાં બેસાડવા છે.
- (2) ગામનજીક એક મોટો વડ શાંત સાધુની જેમ ઊભો હતો.
- (3) કૂવામાંથી સીંચી ને બળદોને, ગાયોને પાણી પાડું.
- (4) ભલે તેજ આવે તમે ય આવજોને.
- (5) તે ઘરમાં બેઠો બેઠો હીંચકે હીંચે છે.
- (6) તે ગરમ થઈ ગયો અને ભાર પૂર્વકજ બોલ્યો.
- (7) વાદળાં થાયને વરસાદજ ન પડે એવું તો હોય !

- (8) મોટાં એ સૌથી નાના છોકરા ની વાત સાંભળતાંજ ન હોતા.
- (9) આ દુનિયા ના શાણાઓ ના દુનિયાદારી જાણે.
- (10) અબળા રહીને રહ્યો ઓલિયો, એનું ગીતકવિ જન હજુ યે ગુંજે !
- (11) ધ્રુવ ને લાગ્યાં, પ્રહ્લાદને લાગ્યાં, તે ઠરીને બેઠારે ઠેકાણે...
- (12) તું મોહન ના મુખપર મ્હાલે, તુ જ વિના નાથને નવચાલે.

3. નીચેનાં વાક્યોમાં જે પદોનો સમાસ થતો હોય તેને એકસાથે મૂકી વાક્ય ફરીથી લખો :

- (1) દરિયા કાંઠે દીવાદાંડી રાત્રે ભૂલેલાં ભટકેલાંને રસ્તો ચીંધે.
- (2) મોટાં ભાઈ બહેન નાના ભાઈને ઘેર આવ્યાં હતાં.
- (3) આગ ગાડીમાંથી ઊતરીને તરત જ પત્ર ટપાલ પેટીમાં નાખી દીધો.
- (4) દયા પ્રીતમને પૂરણપ્યારી; તુંને અળગી ન મૂકે મુરારિ.
- (5) ઘડી બ ઘડી જે મળી – નયન વારિ થંભો જરા.

નિરંજન ભગત

(જન્મ : ઈ.સ. 1926)

નિરંજન નરહરિ ભગત અમદાવાદના વતની છે. વ્યવસાયે તેઓ અધ્યાપક હતા. હાલ અમદાવાદમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના વિદ્વાન સર્જક સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળના મોટા કવિ છે. ‘છંદોલય’, ‘કિન્નરી’, ‘અલ્પવિરામ’, ‘33 કાવ્યો’ વગેરે સંગ્રહો દ્વારા પ્રગટ થયેલાં તેમનાં બધાં કાવ્યો ‘છંદોલય બૃહત્’ ગ્રંથમાં સંગ્રહાયાં છે. ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં કાવ્યો દ્વારા નગરજીવનની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં આધુનિક માનવીની સંવેદનાને ગુજરાતી કવિતામાં સૌપ્રથમ તેમણે પ્રગટ કરી છે. માનવતાપ્રેમી આ કવિએ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્ય વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનકાર્ય પણ કર્યું છે.

આ ગીતમાં કવિએ આ દુનિયાના ન્યાય તોળનારા કહેવાતા ‘ડાહ્યા’ જનોનો જાણે માર્મિક ભાષામાં ન્યાય તોળ્યો છે ! પથ્થર જેવું કઠોર તત્ત્વ પણ જ્યાં ધ્રૂજી ઊઠે ત્યાં માણસ કલ્લોલે કૂજે એ તે કેવું ? અનેક નાનાંમોટાં પાપ કરનારા માણસો અન્ય પાપીને માટે “તેને પથ્થર મારીને મારી નાખો” – એવો ન્યાય તોળે અને તે પણ નિરાંતે, ઠંડે કલેજે – એ તે કેવું ? પણ એક ઓલિયો જેને હસીને જ બોલવાની ટેવ – (કવિએ આડકતરી રીતે અહીં સંતની વ્યાખ્યા આપી છે કે સંત તે કે જે હસીને બોલતો હોય અર્થાત્ જે નિત્ય સ્વસ્થ, શાંત અને આનંદમગ્ન હોય.) – તેણે લોકોની ન્યાયપદ્ધતિનો ભોગ બનનારી દુર્ભાગી અબળાને દક્ષતાથી ઉગારી લીધી અને કવિએ તે ઓલિયાનું, ઈસુ ખ્રિસ્તનું વચન પોતાની કવિતામાં ગોઠવ્યું કે “જેણે પાપ કર્યું ના એકે, તે પથ્થર પહેલો ફેંકે !” આ પંક્તિ અંતરખોજની પ્રેરણા આપે છે.

પથ્થર થરથર ધ્રૂજે !

હાથ હરખથી જુઠા ને જડ, પથ્થરની ત્યાં કોણ વેદના બૂઝે ?

પથ્થર થરથર ધ્રૂજે !

અનાચાર આચરનારી કો અબળા પર, ભાગોળે,

એક ગામના ડાહ્યાજન સૌ ન્યાય નિરાંતે તોળે:

‘આ ફુલટાને પથ્થર મારી, મારી નાખો !’ એમ કિલોલે કૂજે !

એક આદમી સાવ ઓલિયો વહી રહ્યો’તો વાટે,

સુણી ચુકાદો ચમક્યો, થંભ્યો, ઉરના કોઈ ઉચાટે;

હાથ અને પથ્થર બંનેને જોઈ એનું દિલ દયાથી દૂઝે !

આ દુનિયાના શાણાઓ ના દુનિયાદારી જાણે,

ટોળા પર ત્યાં એમ હસીને બોલ્યા ટેવ પ્રમાણે:

‘જેણે પાપ કર્યું ના એકે

તે પથ્થર પહેલો ફેંકે !’

એકે-એકે અલોપ પેલા સજજન, જ્યારે શું કરવું ના સૂઝે !

અબળા રહી ને રહ્યો ઓલિયો, એનું કવિજન ગીત હજીયે ગુંજે !

(“છંદોલય બૃહત્”માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

કિલોલે કૂજે કલ્લોલથી ગાય, આનંદથી ગાય (અહીં) હિંસક આનંદથી દેકારો કરે; વહી રહ્યો'તો પસાર થઈ રહ્યો હતો; ઉચાટ ચિંતા; દૂજે ઝમે, ટપકે; અલોપ અદૃશ્ય થયા (અહીં) ચાલ્યા ગયા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગામની ભાગોળે લોકો શા માટે એકઠાં થયાં હતાં ?
- (2) ગામનાં સજ્જનોએ શો ન્યાય કર્યો ?
- (3) ઓલિયાનો ન્યાય તમે કેવો કહ્યો ? અથવા
લોકો શા માટે નાસી ગયા ?
- (4) કવિનો હાથ શાથી કંપન અનુભવે છે ?
- (5) ઓલિયો આદમી શા માટે થંભી ગયો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઓલિયાએ ગ્રામજનોને શું કહ્યું ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (2) ઓલિયાનો 'સાયો ન્યાય' શાથી ગણી શકાય ?
- (3) ઓલિયાની માનવતા (ઈન્સાનિયત) દર્શાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત ઉત્તર લખો :

- (1) 'પથ્થર થરથર ધ્રૂજે' – કાવ્યનું શીર્ષક ચર્ચો.
(જેણે પાપ કર્યું ના એકે)
- (2) 'પથ્થર થરથર ધ્રૂજે' કાવ્યમાં શો જીવનસંદેશ પ્રગટે છે તે જણાવો.
- (3) સમજાવો :
પથ્થર થરથર ધ્રૂજે,
હાથ હરખથી જુઠા ને જડ,
પથ્થરની ત્યાં કોણ વેદના બૂઝે !

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ ગીતને કંઠસ્થ કરો.
- રામાયણમાંથી અહલ્યાના જીવનની કથા વાંચો.
- 'ઈસુ ખ્રિસ્ત' વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી માહિતી મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘પથ્થર થરથર ધ્રૂજે’ પંક્તિ સજ્જવારોપણ અલંકાર તો છે જ સાથે ‘પથ્થરની કોણ વેદના બૂંઝે ?’ પ્રશ્ન — કાવ્યમાંથી પસાર થતાં આપણને વિચારતા કરી મૂકે છે.

કાવ્યની પંક્તિમાં બૂંઝે, ધ્રૂજે, ભાગોળે, તોળે, કૂંજે, વાટે, ઉચાટે, દૂંઝે, જાણે, પ્રમાણે વગેરે શબ્દો અંત્યાનુપ્રાસ અલંકાર બની કાવ્યના લયને સહજ બનાવે છે.

‘પથ્થર મારી, મારી નાંખો’ પંક્તિમાં મારી-મારવું અને મારી-મૃત્યુ એ અર્થો વચ્ચે અલ્પવિરામથી અર્થભેદ સહજ રીતે પમાય છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘છંદોલય’ કાવ્યસંગ્રહ મેળવી અન્ય કાવ્ય આસ્વાદ કરાવો.
- ‘સ્ત્રી : અબળા કે સબળા’ વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધા યોજો.
- સામાજિક અવ્યવસ્થા વિશે વર્ગમાં ચર્ચા કરો.

મારી નાની-મોટી નિર્બળતાઓ જોઈ હું હતાશા નહિ બનું. બીજાઓ કરતાં ચડિયાતી શક્તિ જોઈ ગર્વ નહિ કરું. મારી નિર્બળતાને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહીશ. સુખના દિવસોમાં મારી પોતાની જ આસપાસ સ્વાર્થની દીવાલ નહિ ચણું. જગત મને જે કંઈ આપે તે કૃતજ્ઞભાવે ગ્રહણ કરીશ અને સાંજે મારી જાતને પૂછીશ : ‘આજે તો કોઈને આનંદનો કણ આપ્યો છે કે નહિ ?’

(નંદીગ્રામ)

— મકરંદ દવે

દિલીપ રાણપુરા

(જન્મ : 14 - 11 - 1932; અવસાન : 16 - 7 - 2003)

નવલિકા તેમજ નવલકથા ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર દિલીપ નાગજીભાઈ રાણપુરાનો જન્મ તેમના વતન ધંધુકામાં થયો હતો. તેમણે આજીવન શિક્ષક અને આચાર્ય તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી હતી. ‘સૂકી ધરતી, સૂકા હોઠ’, ‘આંસુભીનો ઉજાસ’, ‘મીરાંની રહી મહેક’, ‘આ કાંઠે તરસ’, ‘પીઠે પાંગર્યો પીપળો’, ‘ઊંડા ચીલા’ અને ‘મને પૂછશો નહીં’ તેમની પ્રશસ્ય નવલકથાઓ છે. ‘રાતોરાત’, ‘સરનામું’ અને ‘મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ તેમના નવલિકા ગ્રંથો છે. ‘લાગણીનાં ફૂલ’, ‘છવિ’ તથા ‘સુગંધ સંબંધોની’ તેમના રેખાચિત્રના સંગ્રહો છે. ‘વાત એક માણસની’માં ચરિત્ર નિબંધો છે. ‘આ ભવની ઓળખ’, ‘દીવા તળે ઓછાયા’, ‘ભીતર ભીતર’ તેમજ ‘શિક્ષક કથાઓ’માં સંસ્મરણોની અનુભવ કથાઓ છે. ભાવવાહી અને ચિત્રાત્મક શૈલીના આલેખનને કારણે એમનાં લખાણો આસ્વાદ્ય છે. ભાષાની સહજ-સરળ છતાં સૂક્ષ્મ-વેધક સંવેદનની અભિવ્યક્તિ એમના ગદ્યની વિશેષતા છે. પત્રકારત્વક્ષેત્રે પણ એમનું પ્રદાન ગુણવત્તાસભર રહ્યું છે. તેમને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર તેમજ વિવિધ સાહિત્યિક સન્માનો પ્રાપ્ત થયાં છે.

નવલકથાના નાયક દેવરાજનું ભગવાનજીભાઈના આગ્રહથી ‘વસુધા’ના અભ્યાસ મારફતે જે પરિવર્તન-જીવન ઘડતર થાય છે તે સમગ્રભારતી ગ્રામ જીવનને પૂરક-પોષક કેળવણીનો મહામૂલો આદર્શ સંદેશ છે. કેટલીકવાર માબાપની વાજબી ખફગી-નારાજગી વહોરીને પણ - જો જીવનધ્યેય દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોય તો કેવું અદ્ભુત-આસ્વાદ્ય પરિણામ વ્યક્તિ-સમાજ એને રાષ્ટ્ર જીવન માટે મળે છે તેનો હાથવગો નમૂનો દેવરાજ છે. તદ્દન ગામડાંના ભલાંભોળાં માનવીઓ, તેની સહજ - કાલી ઘેલી ભાષા - ભાવોર્મિઓ અને ઊડીને આંખે વળગે એવી મૂલ્યલક્ષિતા આ નવલકથા ખંડ- નવલકથાની ચિરંજીવી વિશેષતાઓ છે. આખરે ‘સ્વ’ને સ્થાને ‘સર્વ’ માટે ઝઝૂમનારાઓના જીવનમાં હંમેશાં ઉજાસનાં આંસુ અર્થાત્ આંસુનો જ ઉજાસ હોય છે. આપણી પ્રત્યેક શાળા ‘વસુધા’ બને તો ચોક્કસ આપણો દરેક બાળક ‘દેવરાજ’ બનવા સક્ષમ છે.” જે આ નવલકથાખંડનો અમર-આગવો સંદેશ છે.

દેવરાજ કેમ્પના સ્ટેશને ઊતર્યો ત્યારે એને સૌ પહેલાં એની બાની યાદ આવી. અઢાર વર્ષ પહેલાં બા આ સ્ટેશને તેને વળાવવા આવી હતી. તેની આંખો રાત્રીચોળ થઈ ગઈ હતી અને તે ભગવાનજીભાઈને કહેતી હતી : ‘તમે આ છોકરાને ભણતરના રવાડે કાં ચડાવ્યો ? એને ન લઈ જાવ તો સારું !’

‘બહેન...’ ભગવાનજીભાઈએ કહેલા શબ્દો અત્યારે પણ દેવરાજને એવા ને એવા યાદ હતા : ‘છોકરો ભણશે તો એનું જીવન તો ઉજાળશે; પણ પાછળ ભાંડરુંનાં પણ જીવન ઊજળી જશે. ને ત્યાં એને કાંઈ દુઃખ નહિ પડે. “વસુધા” તો માનો ખોળો છે. માવતરની ખોટ જરાય ન સાલે એ રીતે ત્યાં ઊછરશે અને ભણશે.’

ને પછી બાએ તેની સામે આંસુભરી આંખે જોતાં કહેલું :

‘દેવા, આપડે આંચ મજૂરી કરી ખાશું, અર્ધામાંથી ફડફડાશ વેંચીને પેટ ભરી લેશું !’ ને તે સાડલાના છોડાથી મોં ઢાંકીને આડું જોઈ ગયેલી.

પોતે કંઈક બોલેલો, પણ બધું અસ્પષ્ટ હતું.

ગાડી આવી ને તે ભગવાનજીભાઈની સાથે ગાડીમાં બેઠો ત્યારે એક રોમાંચ અનુભવેલો. આ પહેલાં તેણે ગાડી જોઈ હતી, એમાં બેસવાના મનસૂબા ઘડ્યા હતા, પણ બેઠો તો આ પહેલી જ વખત. ને તેના મોં પર પથરાઈ ગયેલી પ્રસન્નતા જોઈને બાના વીલા પડી ગયેલા મોં પર થોડો જીવ બળે છે, પણ તું માનતો નથી એટલે... આટલાં વરહમાં આપડા કુટુંબમાંથી તો શું, આપડા મલકમાંથી કોઈ ભણવા હારુ થઈને પરદેશ નથી ગિયું... આપડે ને ભણતરને ક્યો નાતો ?

‘બા, તું જોજે ને, હું ભણીશ પછી તને ખબર પડશે !’ એટલું બોલે છે ત્યાં એન્જિને સીટી મારી.

‘સાચવીને રે’ જે દીકરા !’ બા બોલેલી : ‘મારો જીવ બળે છે હો...’ કહીને તે આડું જોઈ ગયેલી.

ગાડી ઊપડી ત્યારે દેવરાજે બાનું મોં જોવા ડોકું બહાર કાઢીને લંબાવીને જોવા મહેનત કરી, પણ બાનો ચહેરો દેખાયો નહોતો.

ને છ મહિને કાગળ આવ્યો. “દેવા, તને મા ઝંખે છે. આવી જા.”

દેવરાજ આવ્યો ત્યારે તો બાને ભોગાવાના સ્મશાનમાં બાળીને બધા ઘેર આવી ગયા હતા.

આજ એ બધું દેવરાજને ખટકી ગયું. બા એ જોવા ન રહી કે ભણતરે એના દીકરાના જીવતરને કેવી રીતે ઉજાળ્યું છે :

તે સામાન ઊંચકીને રતનપરની ચાલીમાંની ભાડાની ઓરડીએ પહોંચ્યો.

“આવ્યો દેવા”, પિતાએ બહાર ખાટલા પર બેઠાં બેઠાં ચલમ પીતાં પીતાં તેને આવકાર્યો.

“હા, બાપુ...”

“પણ આ બધું લઈને ?”

“હા, આશ્રમ છોડી દીધો !”

“કેમ !”

“હવે હું કામ કરવા માગું છું.”

વૃદ્ધ પિતાની આંખો પહેલાં ચમકી ગઈ ને પછી ધીમેથી પૂછ્યું : “શાનું, કામ ?”

“આશ્રમમાં શીખ્યો એ જ !”

“હા...”

“તો તો આપડું દળદર ફીટી જશે ને ?”

દેવરાજ પિતા સામે જોઈ રહ્યો. એમની આંખોમાં ઉજમાળા ભવિષ્યની એક જ્યોત ઝબૂકતી હતી. દેવરાજને થયું, પોતાના સંકલ્પો શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થતાં જ એ ફૂંકનું કામ કરશે ને પિતાની આંખમાં ઝબૂકતી જ્યોત બુઝાઈ જશે...

“કેમ ન બોલ્યો, દેવા ?”

“બાપુ, દળદર ફીટશે, પણ વાર લાગશે.”

“આટલાં વરહના ભણતર પછી ય હજુ કેટલી રાહ જોવાની ?”

“હુ ભણ્યો...” દેવરાજ બોલતો હતો, “મારાથી નાની વિજુ ચાર ચોપડી ભણી તો એને ભણેલો મુરતિયો મળ્યો.”

“પણ કેટલો દાખડો કરવો પડ્યો” તો ? આપડી નાતમાં ભણેલા છોકરા ક્યાં ? માંડ માંડ ચાર ચોપડી ભણેલો મળ્યો ને એ પાછો ગોલવાડમાં.”

બાપુના અવાજમાં ભણતર પ્રત્યેનો તુચ્છકાર પડવાતો હતો.

“પણ પરભુ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણે છે.”

“હા, તેં ઠીક વાત કરી. બાપુએ ચલમ ખંખેરતાં કહ્યું : “તારા લગનનું હવે શું છે?”

“બાપુ એ વાત જ ન કરશો.”

“તે આખી જિંદગી એમ ને એમ કાઢી નાખીશ ?”

“હા, મને ઓગણત્રીસ તો પૂરાં થવા આવ્યાં. અર્ધી તો ગઈ.”

“પણ તું ન પરણે ત્યાં લગણ પરભુનું શેં થાય ?”

“થાય... થાય” દેવરાજ દઢતાથી બોલ્યો, “આપડે એવી ખોટી મોટપમાં નથી રે”વું, ને એક છોકરો ન પરણે તો કયું આભ ફાટી પડે !”

“પણ નાતવાળા... તને ખબર નથી દેવા, આપડી નાતવાળા કેવી વાતું કરે છે ઈ !”

“કહેતા હશે, ભણીને છોકરો બગડી ગયો. નાતમાંથી નીકળી ગયો, વંઠી ગયો, વટલાઈ ગયો. હું બધું ય જાણું છું. પણ બાપુ, આવી ટીકા સામે ટકી રહેવાના સંસ્કાર મને મળ્યા છે. એ રીતે હું કેળવાયો છું.”

“પરભુને હવે કેટલુંક ભણવાનું છે ?” બાપુએ થોડીક વાર મૌન રહીને પૂછ્યું.

“દોઢેક વર્ષ.”

“પછી તો એ નોકરી કરશે ને ?”

“ના, પરભુ નોકરી નહિ કરે.” એવું કહેવાનું મન થઈ આવ્યું.

પણ તે બોલ્યો, “એ તો એને ઠીક પડશે એ કરશે.”

“દેવા, ચોકીદારીમાં મારું મન હવે બહુ ધરપતું નથી.”

“કાં ?”

“કાન્તા જવાન થઈ ગઈ છે.” કહીને બાપુ ચૂપ થઈ ગયા.

“સમજું છું બાપુ...” કહી દેવરાજ મૌન થઈ ગયો.

થોડી વારે કાન્તા આવી.

“ભાઈ...” કાન્તા ઉમળકાથી બોલી : “ક્યારે આવ્યા ?”

“બસ ચાલ્યો જ આવું છું.”

“રોકાવાના છો ને ! કે પછી પાછા “વસુધા” ચાલ્યા જશો?”

“ના... મેરુપર જઈશ.”

“મેરુપર !” કાન્તાના અવાજમાં આશ્ચર્ય હતું.

“ત્યાં જઈને શું કરીશ ?” પિતાએ પૂછ્યું.

“કામ”

પણ ત્યાં તને ક્યું કામ મળવાનું છે ?

“ઘણું કામ છે બાપુ !”

“એ ઉજ્જડ મલકમાં...” પિતાની આંખમાં ઉપાલંબ હતો.

“એ ઉજ્જડ મલકને મારે નંદનવનમાં ફેરવી નાખવો છે, બાપુ !” દેવરાજના અવાજમાં દઢતાનો રણકો હતો.

“વીહ વરહે તને એ મલક સાંભર્યો દેવા... જે ધરતીએ જાકારો આપ્યો, જે ધરતી સામે નજર નો’તી મંડાતી, એ ધરતીને તું નંદનવનમાં ફેરવવા માગે છે ? ગાંડો થઈ ગયો છે ?”

“બાપુ, આ ગાંડપણ નથી. ‘વસુધા’એ મને આ શીખવ્યું છે. મારે આ ધરતીમાં પાછા ફરવું છે.”

“દેવા, વીહ વરહથી એ ધરતીકોર લમણો વાળીને જોયું નથી. ત્યાં તારું શું છે ?”

“મારું બાળપણ છે, બાપુ...” દેવરાજના શબ્દોમાં જ નહિ, અવાજમાં પણ ભાવુકતા આવી ગઈ.

કાન્તાને આ બધું સમજાતું નહોતું. એણે તો એ મલકની વાતો સાંભળી હતી. જોયાનું કોઈ ઓહાણ આવતું નહોતું. બાપુ ક્યારેક કહેતા : ‘તું ધાવણી હતી તંઈ આપડે નીકળી ગયેલા દુકાળ ઊતરવા. તારી માનું મન નો’તું માનતું પણ નકરા ધૂળ ને પથરા વચ્ચે જિવાય એવું ય નો’તું. જો ન નીકળી ગિયા હોત તો તું આવડી ન થઈ હોત !’ ને પછી એ મલકની વાતો કરતા કરતા બાપુ ક્યાંક ખોવાઈ જતા. ક્યારેક એમનો અવાજ ઢીલો થઈ જતો તો ક્યારેક એ પથરાળ ધરતીની કઠોરતા તેમાં ઊતરી આવતી.

“પણ ત્યાં આપડું કોણ ! નથી કોઈ સગું-સાગવું કે નથી ખોરડું... તું ક્યાં જઈને ઊભો રહીશ ?”

“આ બે પગ ભગવાને ઊભા રહેવા જ આપ્યા છે બાપુ...” ને પછી ‘વસુધા’ના એક આદર્શ વિશે તેણે કહેવા માંડ્યું : ‘બાપુ, મોટાભાઈ કે ‘તા’ તા કે ‘વસુધા’ની કેળવણી તમને શહેરી મોજશોખ નહિ આપી શકે. તમારે ઝાકઝમાળમાં જીવવું ન હોય તો જ ‘વસુધા’માં આવજો. ‘વસુધા’માં તળ ગામડાના જ વિદ્યાર્થીઓને એટલા માટે કેળવવામાં આવે છે કે તેઓ તેમની ધરતીમાં પાછા ફરે. તેમના લોહીમાં એ ધરતીના લોકોની તાસીર પચેલી હોય છે. ત્યાં જઈને કામ કરે. લોકોને વ્યસન ને વહેમમુક્ત કરે, સહિષ્ણુ ને સંસ્કારી બનાવે. અજ્ઞાન અને આળસને દૂર કરાવે. અહીંથી તાલીમ લઈને જતો, એક વિદ્યાર્થી એક ગામને સ્વાવલંબી બનાવી શકે તોય ઘણું કામ થાય. ગામ પોતાની આવશ્યક ચીજો પોતે જ ઉત્પન્ન કરી લે. જીવવા માટે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતથી ચાલે તો એક પણ જરૂરિયાત વધારે નહિ. એ રીતે એમને કેળવે તો જ આ દેશનાં ભાંગી ગયેલાં ને ભાંગી રહેલાં ગામડાં પાછાં બેઠાં થઈ શકશે. આ કામ નાનું નથી. હાડ અને હૈયાબળુકા માણસોનું જ આમાં કામ છે. કોઠાસૂઝ અને સહનશક્તિ નહિ હોય તો તમે ગામને સુધારી તો નહિ શકો, પણ એની તાસીરને બગાડી નાખશો. આજની કેળવણી અને રાજકારણ ગામડાંને ભરખી રહ્યાં છે ત્યારે તમારે એનું રક્ષણ કરવાનું છે.”

દેવરાજને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે બાપુ આમાંથી કેટલું સમજ્યા હશે ! ને પોતે શું બાપુ પાસે ભાષણ કરવા આવ્યો હતો ? પોતે ગામડામાં જઈને શું આવી રીતે ભાષણ જ કર્યા કરશે ? ને તો લોકો મારી વાત કઈ રીતે સમજશે ? અને તે મૌન થઈ ગયો.

“તે ‘વસુધા’વાળા તને પગાર આલશે ?” બાપુએ ક્યારનીય પોતાના મનમાં ઘોળાતી વાત પૂછી નાખી.

“ના...”

“તો તું ખાઈશ શું ? ને અમને તો ઠીક, પરભુને મોકલીશ શું ?”

“મારા પેટની ચિંતા નથી બાપુ... ને તમે કાંઈ ભૂખ્યા નહિ રહો.” અને પછી આગળ બોલ્યો : અર્ધભૂખ્યા રહેવા તો આપણે ટેવાયેલા છીએ. બાપુ આપણે વીસ વરસ પહેલાં મેરુપરથી નીકળ્યા ત્યારે ક્યાં પેટપૂરતું ખાવાનું મળતું હતું !”

એ સમય જુદો હતો. દુકાળ હતો. દુકાળ પાર ઊતરવો હતો. તમને સૌને જિવાડવા હતા.

“તો બસ, મારે એ મેરુપરને જિવાડવું છે.”

“પણ અત્યારે ક્યાં દુકાળ છે ?”

“દુકાળ કાંઈ ધરતી પર જ નથી પડતો બાપુ... માણસ પર પણ પડે છે... માણસના હૃદયમાં પણ દુકાળની ભીષણતા હોય છે. મારે માણસના મનમાં પડેલા દુકાળને દૂર કરવો છે. ત્યાં લીલી ધોને ઉગાડવી છે” - અને પછી એકાએક સભાન થઈ ગયો. પોતે બહુ ભાવુક બનીને બોલી રહ્યો છે. અને બાપુ તો આવનારી આર્થિક સમસ્યાને કેમ પહોંચી વળાશે તેની ચિંતામાં છે એટલે તે આગળ બોલ્યો : “બાપુ, પરભુ સ્નાતક થઈ જશે, એનો ખર્ચ એ ત્યાં કામ કરીને મેળવી લેશે. વળી મોટાભાઈ પણ તેને થોડી રકમ મોકલે છે.”

કાન્તા ઓરડીના બારણામાં બેઠી બેઠી ખીચડીમાંથી કાંકરા વીણતી વીણતી આ સાંભળી રહી હતી. તેનેય થતું હતું : ભાઈ મેરુપર ન જાય તો સારું. આટલું ભણ્યા પછી, આટલી વગવાળા થયા પછી તેઓ કોઈ સારા ઠેકાણે નોકરી કરે તો... અને તે પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કર્યા વગર ન રહી શકી : “ભાઈ, બાપુ ઠીક કે” છે.”

દેવરાજે કાન્તા સામે જોયું, જાણે ઠપકો આપતો હોય અને કહેતો હોય, તું ય કાન્તા, બાપુની ગાડીએ બેસી ગઈ ! તારા પહેલા શ્વાસ મેરુપરની હવામાં લેવાયા છે.

“મારી વાત ન ગમી ભાઈ ?” કાન્તાએ પૂછ્યું.

“તારી વાત ગમે એવી છે, પણ કાન્તા, મારે તને ય ખોટું લગાડવું પડશે.”

“એટલે ?”

“હું મેરુપર જવાનો સંકલ્પ કરીને નીકળ્યો છું. ને મારી તો ઈચ્છા છે કે તું, પરભુ, બાપુ બધાં મેરુપર પાછાં ફરો.”

કાન્તા આ સાંભળી અચંબો પામી ગઈ. બાપુ પણ કશું બોલ્યા વગર ચલમમાં તમાકુ ભરવા લાગ્યા.

સાંજે વાળુ કર્યા પછી બાપાએ કહ્યું : “હું જાઉં છું.”

બાપાએ ખભે ધારિયું મૂક્યું. અત્યારે એમની ચાલ અક્કડ થઈ ગઈ હતી. જાણે ઉંમરનાં દસ વર્ષ એક સામટાં ઘટી ગયાં હોય... અને દેવરાજને વિચાર આવ્યો : બાપુ આ શહેરની હવા લાંબો સમય લેશે તો એ સાવ ભાંગી પડશે. એમને પાછાં પંચાળમાં લઈ જવા છે. એ માત્ર ચોકીદારીમાં જ જીવન પૂરું કરે એવું નથી કરવું. એમનો ધરતી સાથેનો સંબંધ પાછો જોડી આપવો છે. હજુ એમનાં મૂળિયાં સાવ ઊખડી નથી ગયાં. હજુ કેટલાક તંતુ ચોંટી રહ્યા છે. હા, એ ઊખડી જાત, હું ‘વસુધા’માં ન ગયો હોત, પરભુને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ન મોકલ્યો હોત તો. પંચાળનું એ મેરુપર સ્મૃતિમાંથી લોપાઈ જાત... એ મેરુપરનું અમારું ઘર અત્યારે ભલે પડી ગયું હોય, ભલે એ ઢોરો થઈ ગયું હોય, પણ એ ઢોરા નીચે અમારી એક લાગણી હજુ દટાયેલી છે. બાપુને ત્યાં લઈ જઈશ. બાપુ એ ધરતી પર પગ મૂકતાં જ ઘોડા ખેલતા રાજકુમારની સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરી લેશે.

તે ચાલીના નાનકડા ફળિયામાં ખાટલો ઢાળી સૂતો હતો. આ રીતે જ તે અહીં સૂતો હતો. બા પડખે બેસીને તેના બરડા પર હાથ ફેરવતી મેરુપરને યાદ કરીને કંઈ કેટલીય વાતો કરતી. બાનું ગોરું મોં એ વખતે રતાશ પકડી જતું. એનો પડછંદ દેહ જાણે એ પથરાળ ભૂમિમાં હડિયાપાટી કરવા તલસી રહ્યો હોય એવું લાગતું. ને ત્યારે એનો આખા દિવસનો થાક ઊતરી જતો.

દિવસભર એ મજૂરી કરતો, લારી ખેંચતો, મજૂરી મળતી નહિ ત્યારે કોઈ હોટેલમાં કપરકાબી ધોવા રહી જતો, ક્યારેક અનાજની દુકાને અનાજ ભરેલાં તગારાં ઊંચકવાનું કામ મળતું, એ કામ ન હોય ત્યારે પોતે, પરભુ, વિજુ કુહાડી અને દોરડાં લઈને વગડામાં ચાલ્યાં જતાં. લાકડાં કાપી લાવતાં. કેમ્પની બજારમાં, શેરીઓમાં એ વેચી ઘેર આવતાં.

બા કોઈનાં પાણી ભરતી, વાસણ ઊટકતી. બાપુને પીઠ પર ગૂણો ઉપાડતાં ફાવી ગયું હતું. કેમ્પની અનાજબજારમાં ખીજડિયા હનુમાન પાસે એ મજૂરોનાં ટોળામાં બેસતા. મજૂરી ન મળતી ત્યારે ચલમ ફૂંકતા ને પંચાળની વાતો કર્યા કરતા.

દેવરાજ અતીતમાં સરી રહ્યો હતો.

એક દિવસ જોરાવરનગરથી વઢવાણ એક લારીમાં માલ ભરીને જવાની મજૂરી મળી ગઈ. અગિયારેક વર્ષની એ વખતે ઉંમર. બાપુની સાથે એ લારી ધકાવતો જતો હતો. અહીં પહોંચ્યા ત્યારે વિસામો લેવા એક ઝાડને છાંયે બેઠા. એ વખતે ફાગણ ઊતરતો હતો, પણ તડકો તો લ્હાય જેવો હતો. અને પોતાને તરસ લાગી હતી. ગળું સુકાતું હતું. બાપુ તો નિરાંતવા ચલમ ફૂંકતા હતા. એ વખતે પોતાને થયેલું : બાપુને તરસ નહિ લાગી હોય ! કે પછી ગડાકુનો ગળચટો સ્વાદ તરસ નહિ લાગવા દેતો હોય ! એ વખતે તે બાપુની સામે જોઈ રહેલો. કહેવાનું મન થઈ ગયેલું : બાપુ, લાવો ને, એક દમ હું ય મારી લઉં. ગળચટો સ્વાદ આવશે તો ગળું સુકાતું મટશે. પણ તે કહે એ પહેલાં જ ચલમ ઠાલવીને તેની સામે જોતાં કહ્યું : ‘હાલશું ને દેવા ?’

“બાપુ, મને તરસ લાગી છે.”

“આટલામાં તો ક્યાંય પરબ જેવું લાગતું નથી.” અને પછી એકાએક મીઠા પાણીનાં સરોવર હાથવેંતમાં હોય એવી ચમક આંખમાં અને પ્રસન્નતા ચહેરા પર આવી ગયાં ને એકદમ બોલી ઊઠ્યા : ‘હાલ, આ સામેના મકાનમાં...’

“પણ એ તો...” દેવરાજ અચકાયો.

“એ કાંઈ ‘પારકું’ ઘર નથી.”

“તો આપડું કોઈ સગું ન્યાં’ કણે રે’ છે ?” દેવરાજે વિસ્મય પામતાં પૂછ્યું.

“ના, ત્યાં કણે નિહાળ છે.”

દેવરાજને થયું : બાપુ લાંઠી કરે છે. એણે નિશાળ જોઈ હતી. જોરાવરનગર, કેમ્પ અને રતનપરમાં હતી. બધી ગામની વચ્ચોવચ્ચ હતી. આ અંતરિયાળ નિશાળ કેવી અને એમાં છોકરાય શાના ભણવા આવે ! પણ તે બાપુને ‘લાંઠી ન કરો’ એમ કહી ન શક્યો. એક તો તડકો, વળી લારી ધકેલવાની, પગમાં કોઈના ઊતરેલા, ફાટલા ચંપલ, પાની તો બળ્યા જ કરે, ને બાપુના ય જોડાનું ક્યાં ઠેકાણું હતું !

“લે હાલ.” બાપુએ તેનું કાંડું પકડી દરવાજાની અંદર લઈ જતાં કહ્યું : “આ નિહાળ છે. મેં ઘણી વખતે છોકરાને અહીં રાગડા તાણીને ભણતા, સાંજે રમતા ને કામ કરતા જોયા છે.”

બંને દરવાજામાં દાખલ થઈ ગયા હતા. દેવરાજ થોડો ભયભીત હતો. એને એમ હતું કે હમણાં કોઈક વઢી નાખશે. હમણાં કોઈક ભૂંડી ગાળ બોલીને કાઢી મૂકશે. પણ બાપુને વિશ્વાસથી આગળ વધતા જોઈ તેનો ભય દૂર થઈ ગયો.

બંને એક લાંબી ઓસરી પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. ઓસરી પર ચાર ઓરડા હતા. એક ઓરડાનું બારણું ઉઘાડું હતું. બાપ-દીકરાનો પગરવ સાંભળીને એક વૃદ્ધે ઓરડામાંથી બહાર આવતાં કહ્યું, “...આવો...”

દેવરાજને થયું : બાપુનું તો અહીં માન છે. બાપુને સારી રીતે ઓળખતા લાગે છે. બાપુએ પહેલેથી કહ્યું હોત તો... તો પોતે ચાલીને અહીં ભણવા જતા છોકરાને જોતો ત્યારે થઈ જતું કે પોતે આવી રીતે ક્યારેય ભણવા જઈ નહિ શકે ? ક્યારે ય પોતે રાગડા તાણીને આ છોકરા બોલે છે એવું બોલી નહિ શકે ? બધે ઠેકાણે નિશાળ ને એક અમારા જ મલકમાં નહિ ?

બંને ઓસરીનાં પગથિયાં ચડ્યા. વૃદ્ધે પૂછ્યું : “કોનું કામ છે ?”

“કામ કોઈનું નથી. આ છોકરાને તરસ લાગી છે.”

વૃદ્ધના મોં પર સ્મિત આવ્યું. એ વખતે એ સ્મિતની સરખામણી કરવા જેટલી પોતાની ઉંમર કે સમજ નહોતી એ દેવરાજને યાદ આવ્યું. પણ એ સ્મિત એ વખતે ભરઉનાળે ઠંડા પાણીથી ભરેલા માટલા જેવું હતું...

“શું નામ તારું ?” વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“દેવો.”

“દેવો નહિ, દેવાભાઈ કહે.”

“એનું નામ દેવશી છે.”

“પણ એની આંખમાં જે તેજ છે એનાથી તો એને હું દેવરાજ કહીશ.” અને પછી તેના ગાલે ટપલી મારીને કહ્યું : “ગમશે ને આ નામ ?”

દેવશી સંકોચાઈ ગયો. આવો રૂપાળો ચોખ્ખો માણસ પોતાના ખરડાયેલા ગાલને કશી સૂગ વગર હસીને ટપલી મારે એ એના માટે ઓછા અચંબાની બાબત નહોતી. માબાપના હેતની જગ્યાએ મૂકી શકાય એટલો હેતાળ એ સ્પર્શ હતો.

“શું ભણે છે ?”

“નથી ભણતો ! મજૂરી કરવા આવ્યા છીએ.” કહીને બાપુએ બધી વાત કહી.

“આ સાલ વરસાદ સારો થાય તો પાછા મલકમાં જતા રહેશો ?”

“ના, હવે નથી જવું. ત્યાં નથી ખેતર કે વાડી. ત્યાંય માથું ફોડીને લોહી કાઢવાનું છે. ને બારે ય માસ માથું ફોડવા છતાં પૂરતું લોહી નથી. એના કરતાં આંચ સારું છે. કંઈક ને કંઈક કામ મળી રહે છે.”

“તો આ છોકરાને ભણાવો તો... બે અક્ષર વાંચતાં-લખતાં શીખશે તો કામ લાગશે.”

“તો કામ કોણ કરશે ? આ તો આઠ - દહ આના રળી આવે છે.”

“એને અહીં રાખીએ.”

બાપુ મૂંઝવણમાં પડી ગયા.

“એનો ખર્ચો અમે ઉપાડી લેશું.”

“ના... ના...” બાપુ માથું ધુણાવતાં બોલી ઊઠ્યા. જાણે એમના દીકરાને કોઈ આંચકી જતું હોય અને પકડી રાખતા હોય એ રીતે જોરથી કાંડું પકડીને બોલ્યા : “ના, દીકરો તો નજર સામે જ સારો. ને એના રોટલા જોગું એ રળી લાવે છે. હારે હોય તો હાથ-વાટકા માટે ખપ લાગે.” કહીને બાપુ ઝડપથી પગથિયાં ઊતરી ગયા.

પણ દેવરાજનું મન તો હજુય ઓસરીમાં તરફડતું હતું. એનું મન ઘોડા ગંઠ્યા કરતું હતું. એક સાંજે કેમ્પમાંથી સીધો એ ઘરશાળાએ પહોંચી ગયો. પેલા વૃદ્ધ પાસે જઈને ઊભો રહેતાં બોલ્યો, મને ભણાવો.

“બસ, આ ‘મને ભણાવો...’ શબ્દો એ વૃદ્ધની છાતીએ ચોંટી ગયા. તેમણે એને સમજાવ્યો ને કહ્યું : “વખત મળે ત્યારે આવતો રહેજે...” અને એમ એ રાત-વરત, અહૂર-સવાર જતો. એકડા-બગડા અને કક્કો બારાખડી શીખ્યો. અને એક રાતે બાપુ પાસે બેસીને બાળવાચનની ચોપડી વાંચવા લાગ્યો ત્યારે બા અને બાપુ અચંબાથી, પ્રસન્નતાથી જોઈ રહ્યાં.

દેવરાજની ધગશથી ઘરશાળાના સંચાલક પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા એટલે તેમણે ‘વસુધા’ના એક કાર્યકર ભગવાનજીભાઈને વાત કરી; ને ભગવાનજીભાઈ “વસુધા”માં ભણવા લઈ જવા માટે તેનાં બા-બાપુને સમજાવી શક્યા.

ને આજ દેવરાજને ‘વસુધા’ છોડીને ચાલ્યા આવવાની ચણચણાટી થવા લાગી.

શબ્દ-સમજૂતી

અહૂર સવાર સમય-સંજોગ પ્રમાણે; વસુધા ધરતી, પૃથ્વી; સૂગ અણગમો; ઘૃણા પંચાળ પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ; નંદનવન ઈંદ્રનું ઉપવન; દળદર દેવું; ફડશ ટુકડો; દાખડો તકલીફ; ઉપાલંભ ઠપકો આપવો; હડિયાપાટી દોડાદોડી; ગડાકુ ચલમ.

રૂઢિપ્રયોગ

હાથ-વાટકો થવું : નાના-મોટા કામમાં ઉપયોગી થવું; વંઠી જવું : ચીલો ચાતરી જવું, બગડી જવું; લાંઠી કરવી : મજાક કરવી; માથું ફોડીને લોહી કાઢવું : સખત મહેનત કરવી; ભરખી જવું : ખાઈ જવું; ઘોડા ગંઠ્યા કરવું : મનોમંથન કરવું, કલ્પના કરવી; ચણચણાટી થવી : તાલાવેલી થવી; આભ ફાટવું : ખૂબ દુઃખ પડવું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પોતાના ઘેર આવ્યા પછી દેવાને ક્યાં કામ કરવું હતું ? શા માટે ?
- (2) દેવરાજના પિતા તેને ભણાવવાની શા માટે ના પાડતા હતા ?
- (3) વિજુ કેટલું ભણેલી હતી ?
- (4) દેવરાજને મલક કેમ સાંભરે છે ?
- (5) દેવરાજ મેરુપર જઈ શું કરવા ઈચ્છતો હતો ?
- (6) બાપુ ક્યારે મૂંઝવણમાં પડી ગયા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

- (1) ભગવાનજીભાઈએ દેવાની માને શું આશ્વાસન આપ્યું હતું ?
- (2) દેવરાજને પોતાના પિતા અને કુટુંબને પણ મેરુપર શા માટે લઈ જવાં છે ?
- (3) દેવરાજના બાળપણમાં તેનાં મા-બાપ શહેરમાં શું કાર્યો કરતાં હતાં ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) વસુધામાં કેળવણી પામેલ યુવાનોએ કેવાં-કેવાં કાર્યો કરવાનાં છે ?
- (2) દેવરાજના મનોમંથન અને તેના અરમાનોને તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘આંસુભીનો ઊજાસ’ નવલકથા મેળવીને વાંચો.
- દૃઢ સંકલ્પવાળા મહાપુરુષોની વિગતો મેળવી તમારી નોંધપોથીમાં લખો.
- ‘ભણતર : ત્રીજી આંખ’ વિષય પર નિબંધ લખો.
- તમે કોઈ પણ પાંચ સારા સંકલ્પો લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘પોતાના સંકલ્પો શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થતાં જ એ ફૂંકનું કામ કરશે ને પિતાની આંખમાં ઝબૂકતી જ્યોત બુઝાઈ જશે.’ ‘એ સ્મિત એ વખતે, ભર ઉનાળે ઠંડા પાણીથી ભરેલા માટલા જેવું હતું.’ વાક્યોમાં રૂપક અલંકારથી કહેવાતી વાત વધુ અર્થસભર બને છે.

‘આજની કેળવણી અને રાજકારણ ગામડાંને ભરખી રહ્યાં છે.’ ‘દુકાળ કાંઈ ધરતી પર જ નથી પડતો. માણસના હૃદયમાં પણ દુકાળની ભીષણતા હોય છે.’ આ બંને વાક્યોમાં ગામડું, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય જીવન એકમેકથી કેવાં જોડાયેલાં હોય છે તેનો મર્મસભર ચિતાર અહીં જોઈ શકાય છે.

‘મેરુપરનું અમારું ઘર અત્યારે ભલે પડી ગયું હોય... એ ઢોરા નીચે અમારી એક લાગણી હજુ દટાયેલી છે.’ જેમાં વતન-ઘર પ્રત્યેની સંવેદના અને પ્રેમ સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે, તો બીજી બાજુ - ત્યાંય માથું ફોડીને લોહી કાઢવાનું છે. ને બારે ય માસ માથું ફોડવા છતાં પૂરતું લોહી નથી નીકળતું. એના કરતાં આંચ સારું છે.’ વાક્યમાં વતન (ગામડાં)માં જીવન જીવવું કેટલું મુશ્કેલ બની રહે છે તેનું વર્ણન છે.

આમ, અહીં એક છેડો હૃદયથી ને એક છેડો વાસ્તવિકતાથી જોડાયેલ હોય એમ અભિવ્યક્ત થયો છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ગામડું અને શહેર એ વિષય પર ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- દૃઢ સંકલ્પથી સફળ વ્યક્તિને શાળામાં સન્માનિત કરો અને તેની સાથે સંવાદના કાર્યક્રમનું આયોજન કરો.
- લોકભારતી - સણોસરા (ભાવનગર)ની મુલાકાતે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવાનું શૈક્ષણિક આયોજન કરો.

આનંદશંકર ધ્રુવ

(જન્મ : ઈ. સ. 1859; અવસાન : ઈ. સ. 1942)

સમર્થ સાક્ષર આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનું વતન અમદાવાદ. તેઓ સાહિત્યમીમાંસક, તત્ત્વચિંતક અને ગદ્યકાર તરીકે જાણીતા છે. તેઓ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે હતા. ત્યાં તેમને ‘ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર’ની પદવી એનાયત થઈ હતી. તેઓ ‘સુદર્શન’ અને ‘વસંત’ સામયિકોના તંત્રીપદે પણ હતા. ‘સાહિત્યવિચાર’ અને ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ તેમના સાહિત્યમીમાંસાના ગ્રંથો છે. ‘દિગ્દર્શન’, ‘વિચારમાધુરી’, ‘આપણો ધર્મ’ અને ‘હિન્દુ વેદધર્મ’ ગ્રંથોમાં તેમણે ધર્મ અને તેના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી છે. ‘ધર્મવર્ણનો’ જગતના ધર્મો વિશેનો તેમનો ગ્રંથ છે. ‘હિન્દુધર્મની બાળપોથી’ અને ‘નીતિશિક્ષણ’માં પણ તેમણે ધર્મ અંગેની તાત્ત્વિક છતાં સરળ ભાષામાં ચર્ચા કરી છે. ‘શ્રીભાષ્ય’ અને ‘સુદર્શન ગ્રંથાવલિ’ તેમનાં સંપાદનો છે. ઊંડું મનન, ચિંતન અને વિષયની વિગતવાર ચર્ચા, પ્રૌઢ છતાં પ્રસન્ન શૈલી તેમના ગદ્યનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

આનંદશંકર ધ્રુવના આ ચિંતનાત્મક નિબંધમાં ઈશ્વરના ગહન સ્વરૂપ અને તેની સર્વવ્યાપકતાનો સુંદર-સચુક્તિ ઉઘાડ થયો છે. સચરાચર સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલા સર્જનહારને નિબંધકારે પૌરાણિક કથા-દૃષ્ટાંત દ્વારા ગુરુ-શિષ્યના અદ્ભુત સંપાદાત્મક માધ્યમ થકી સહજ-સરળ રીતે સમજાવવામાં સફળતા હાંસલ કરી છે. જડ-ચેતન જે કાંઈ દેખાય છે તે સઘળું એનું જ બનેલું છે અને એણે જ બનાવેલું છે. એ દેખાતો નથી તેથી ‘તે નથી-ગેરહાજર છે’ એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. જેમ દૂધમાં સાકર અને સમુદ્રજળમાં મીઠું છે તે અદૃશ્ય છે, કિંતુ અનુભવગમ્ય છે. બસ એમ જ ઈશ્વર અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર બિરાજમાન છે.

આજે એક વિશાળ વડની ઘટા નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ બેઠો છે. શિક્ષકે ગઈકાલે પ્રશ્ન કરનાર વિદ્યાર્થીને કહ્યું : “તમારો પ્રશ્ન શો હતો ?”

વિદ્યાર્થી : પરમેશ્વરની જ શક્તિથી આ સઘળું જગત ચાલે છે, પણ એ જગત પરમેશ્વરે શેમાંથી ઉત્પન્ન કર્યું હશે ?

શિક્ષક : પરમેશ્વરને જગત સર્જવા માટે બહાર કંઈ પણ શોધવા જવું પડતું નથી. કડિયા-સુથારને ઘર બાંધવા માટે પથ્થર, માટી કે લાકડાં લેવા જવું પડે છે; કારણ કે એવા કામ માટે પરમેશ્વરે જે સાધનો કરી મૂક્યાં છે તેનો માત્ર ઉપયોગ એ કરી શકે છે. તેઓની શક્તિ પરમેશ્વર જેવી અનંત-અમાપ નથી કે એમને બહારનાં સાધનોની જરૂર ન પડે, પણ પરમેશ્વર તો અમાપ શક્તિવાળા હોવાથી સઘળું પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ઉપર હું તમને એક પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી વાર્તા કહું તે સાંભળો :

પૂર્વે આવા જ એક વડ નીચે ઉદાલક નામે એક બ્રાહ્મણ ઝૂંપડી બાંધીને રહેતો હતો. આ બ્રાહ્મણ ખૂબ વિદ્વાન હતો, પણ તેના પુત્ર શ્વેતકેતુને ભણવું ગમતું નહિ. આઠમે વર્ષે એને યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) દીધું હતું. યજ્ઞોપવીત દીધા પછી તરત કુમારે ગુરુને ઘેર જઈ વિદ્યા ભણવી એવો અસલ આપણે ત્યાં રિવાજ હતો. પણ આ છોકરો બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર ગયો નહિ. એક દિવસ પિતાએ ખેદ પામી શ્વેતકેતુને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું, “ભાઈ જો, હજુ આપણા કુળમાં કોઈ ભણ્યા વગરનો રહ્યો નથી. તું ગુરુને ઘેર જઈ વિદ્યા ભણી આવે તો સારું.”

આ કોમળ પણ સચોટ ઠપકાની શ્વેતકેતુના મન ઉપર ખૂબ અસર થઈ. એ દૂર દેશ ગુરુને ઘેર વિદ્યા ભણવા ગયો. બાર વર્ષ સુધી એ ગુરુને ઘેર રહ્યો અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ ભણ્યો. વિદ્યા ભણીને આવ્યો ત્યારે જાણે બદલાઈ જ ગયો હતો. પહેલાં એ અભણ અને તોફાની હતો પણ નિરભિમાની હતો. હવે તે વિદ્વાન અને ઠરેલ પણ અભિમાની અને અક્કડ દેખાયો. પિતાએ જોયું કે છોકરો બહુ ભણ્યો છે, પણ હજુ ખરા ધર્મનું - પ્રભુના જ્ઞાનનું શિક્ષણ મળ્યું નથી; તેથી પિતાએ એને પાસે બેસાડી કહ્યું : “શ્વેતકેતુ, તારી બુદ્ધિ તો બહુ કેળવાઈ છે. તું વિદ્યા ભણ્યાનું અભિમાન પણ બહુ રાખે છે અને દેખાય છે પણ હું તને એક પ્રશ્ન પૂછું તેનો ઉત્તર દે. તે કદી તારા ગુરુને આ પ્રશ્ન કર્યો છે કે ગુરુજી કયો પદાર્થ હશે કે જે એકને જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણવામાં આવી જાય ?”

શ્વેતકેતુએ કહ્યું : “પિતાજી, એકને જાણ્યાથી તે વળી બધાનું જ્ઞાન શી રીતે થઈ જાય ?”

પિતા બોલ્યા : “ જો ભાઈ, આ માટી છે. આ એક માટીને પૂરેપૂરી જાણી લઈએ તો માટીના ઘડા કે ઈંટ વગેરે જે-જે પદાર્થો થાય છે તે સર્વ આપણે જાણી શકીએ; કારણ કે માટીના બનેલા તે સર્વ પદાર્થો જુદાં નામ માત્ર છે. તેમાં ખરી વસ્તુ તો એક માટી જ છે. તે જ પ્રમાણે, ભાઈ, જો આપણે લોહું તે બરાબર સમજી લઈએ, તો લોહાના બનેલા સર્વ પદાર્થો આપણા સમજવામાં આવી જાય; કારણ કે લોહામાંથી બનેલા સર્વ પદાર્થો તે નામમાત્ર છે. ખરી વસ્તુ તે લોહું જ છે.”

શ્વેતકેતુ બોલ્યો : “ પિતાજી, ત્યારે મારા ગુરુઓએ તો મને એવો કોઈ જ પદાર્થ બતાવ્યો નથી કે જે જાણ્યાથી સઘળાનું જ્ઞાન થઈ જાય. મને લાગે છે કે એ પદાર્થ એ ગુરુઓ પોતે જ જાણતા નહિ હોય. જાણ હોય તો મને શા માટે ન કહે ? માટે, પિતાજી, તમે જ મને એ કહો.”

પિતાએ કહ્યું : “એ પદાર્થ તે ‘પરમેશ્વર’ છે. જેમ ઘડો વગેરે માટીનાં બનેલાં છે, ઘરેણાં વગેરે સોનાનાં બનેલાં છે. છરી, તલવાર વગેરે લોહાનાં બનેલાં છે તેમ આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના બનેલા છે. પરમેશ્વરની ઈચ્છા થઈ કે ‘હું એક છું તે બહુ થાઉં’ અને એમ ઈચ્છા કરીને એણે પોતે જ પૃથ્વી, પાણી, તેજ વગેરે ધારણ કર્યા અને આ સૃષ્ટિ થઈ.”

તે પછી પિતાએ પુત્રને પરમેશ્વર સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન આપ્યું. ખાલી વિદ્યા ભણવાથી પુત્ર અભિમાની થઈ ગયો હતો તે પરમેશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થતાં નમ્ર થયો અને એણે ખરી જાણવાની વસ્તુ જાણી.

બીજે દિવસે પણ એ ઝાડ નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ ભરાયો. સૌ વડની છાયાના એ શાંત સ્થળે બેઠા છે. જેમ પ્રભુમાંથી આ સર્વ સૃષ્ટિ ફેલાઈ છે તેમ એ વડમાંથી વડવાઈઓ ફેલાઈ હતી. વડ ઉપર લાલ લાલ પુષ્કળ ટેટાઓ બાઝેલા હતા. તેમને ખાવા માટે ત્યાં કેટલાંયે પક્ષીઓ આવીને બેઠાં હતાં. વૃક્ષની નીચે પણ પવન અને પક્ષીઓએ પાડેલા પુષ્કળ ટેટા વીખરાયેલા હતા.

આ વખતે શિક્ષક બોલ્યા : “કાલની વાતમાંથી કોઈને કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો.”

એક વિદ્યાર્થીએ ઊભા થઈ કહ્યું : “ગુરુજી, શ્વેતકેતુના પિતાએ કહ્યું તેમ જો આ સર્વ પદાર્થો એ જ પરમેશ્વર નહિ. જે આ પૃથ્વીમાં રહે છે, છતાં જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીમાં રહીને તેને ચલાવે છે, એ ‘પરમેશ્વર’; જે જળમાં રહે છે, જે વાયુમાં રહે છે, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પશુ-પંખી, મનુષ્ય વગેરેમાં અને આ બ્રહ્માંડમાં ભરેલા અસંખ્ય પદાર્થોમાં રહે છે, છતાં એ પદાર્થો જેને જાણતા નથી, એ પદાર્થો જેનું શરીર છે, એ પદાર્થોની અંદર રહ્યો-રહ્યો જે એમને ચલાવે છે એ ‘પરમેશ્વર’.

પણ માટી અને માટીનાં વાસણોનું મેં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું તે સાંભળીને તમને શંકા થઈ. તે થઈ એ યોગ્ય જ છે. શ્વેતકેતુને પણ કદાચ એ શંકા થઈ હશે. તેથી એના પિતાએ જેમ બીજું દૃષ્ટાંત આપીને એને સમજાવ્યું હતું તેમ અહીં હું સમજાવું છું તે સાંભળો :

“પેલો એક વડનો ટેટો લાવો, એને ભાંગીને જુઓ.”

ટેટો ભાંગીને બધા અંદર જોવા લાગ્યા.

વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું : “સાહેબ, આમાં તો ઝીણાઝીણા દાણા દેખાય છે.”

શિક્ષક બોલ્યા : “હવે એ ટેટામાંનો એક ઝીણો દાણો લઈને એને ભાંગો અને જુઓ એમાં શું દેખાય છે.”

છોકરાઓએ એક દાણો લઈને ભાંગ્યો અને જોયું, પણ તે બહુ ઝીણું હોવાથી કંઈ જ દેખાયું નહિ તેથી તેઓ બોલ્યા : “સાહેબ, આ ભાંગતાં તો કંઈ જ દેખાતું નથી.”

શિક્ષકે કહ્યું : “ત્યારે સમજો કે કંઈ જ દેખાતું નથી એમ જે કહો છો એમાં જ આખું વડનું ઝાડ સમાઈ રહેલું છે અને એ જ પ્રમાણે આ જગતની અંદર રહ્યો છતાં જે દેખાતો નથી, તેમાં જ આ જગત સમાઈ રહેલું હતું અને તેમાંથી જ એ નીકળ્યું છે.”

એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : “શ્વેતકેતુના પિતાએ માટી અને ઘડાનું દૃષ્ટાંત આપવાને બદલે પહેલેથી જ આ વડનું દૃષ્ટાંત આપ્યું હોત તો કેવું સારું !”

શિક્ષકે કહ્યું : “માટી અને ઘડાનું, સોનું અને સોનાનાં ઘરેણાંનું, લોઢું અને લોઢાનાં ઓજારો ઇત્યાદિનું દૃષ્ટાંત આપવાની મતલબ એવી છે કે તે-તે પદાર્થની ચીજો ભાંગો, ફોડો, તો પણ જે પદાર્થની એ બનેલી છે, તે પદાર્થ તો હંમેશાં કાયમ રહેવાનો જ. ઘડો ફૂટ્યો પણ માટી ફૂટશે નહિ; ઘરેણાં ભાંગશે-તૂટશે, પણ સોનું એમનું એમ રહેશે. તેવી રીતે આ જગત પરમેશ્વરનું બનેલું છે. ભાંગી જાય, ફૂટી જાય, તો પણ પરમેશ્વરનો નાશ થવાનો નથી, પણ આ વડ સુકાઈ જાય કે બળી જાય તો એમાં બીજ રહે નહિ. વળી, આ બીજ અને ઝાડને છૂટાં પાડી શકાય, પણ એ રીતે પરમેશ્વરને અને સૃષ્ટિને એકબીજાંથી છૂટાં પાડી શકાય નહિ, એટલી વડ અને બીજનાં દૃષ્ટાંતમાં ખામી છે.”

એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : “એક દૃષ્ટાંતમાં એક ખામી, બીજામાં બીજી ખામી !”

શિક્ષકે કહ્યું : “ખરું, કોઈ પણ દૃષ્ટાંત પરમેશ્વરને તદ્દન એકસરખું પૂરેપૂરું લાગુ પડતું નથી. એવું જ દૃષ્ટાંત મળી આવે તો એમાં અને પરમેશ્વરમાં ફેર રહે નહિ. પણ પરમેશ્વર જેઓ કેવળ પરમેશ્વર જ છે. તેથી આપણે જે-જે દૃષ્ટાંતો લઈએ છીએ તેનાથી આપણને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ અમુક અંશે જ સમજાય છે.”

બીજે દિવસે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ એકઠા મળ્યા હતા, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું : “સાહેબ, ઈશ્વર દેખાતો નથી, તો એ ક્યાં રહેલો હશે ?”

શિક્ષક બોલ્યા : “આ જગતના કણકણમાં તે ભરેલો છે. શ્વેતકેતુના પિતાએ આ વાત તેને એક સારા દૃષ્ટાંતથી સમજાવી છે, સાંભળો :

પિતા ઉદાલકે કહ્યું : “ભાઈ, પેલા પાણીમાં એક મીઠાનો ગાંગડો નાખ અને સવારમાં એ લઈ મારી પાસે આવજે.”

શ્વેતકેતુએ એમ કર્યું. બીજે દિવસે સવારમાં તે મીઠાના પાણીનો પ્યાલો લઈ પિતા પાસે ગયો. પિતાએ કહ્યું : “શ્વેતકેતુ, પેલો મીઠાનો ગાંગડો તૈં પાણીમાં નાખ્યો છે તે લાવ.”

શ્વેતકેતુએ પાણીમાં હાથ ફેરવ્યો પણ એ ગાંગડો બિલકુલ જણાયો નહિ; કારણ કે તે તદ્દન ઓગળી ગયો હતો. તેણે કહ્યું : “પિતાજી, મીઠાનો ગાંગડો તો આમાં જણાતો નથી.”

પિતાએ કહ્યું : “તો હવે આ પાણીને ચાખી જો અને કહે, કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુએ ઉપરથી પાણી ચાખ્યું અને કહ્યું : “હવે આ પાણી ખારું લાગે છે.” પિતાએ કહ્યું : “પાણીને ચમચીથી વચ્ચેથી લઈ ચાખી જો કે કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુ બોલ્યો : “અહીંથી પણ ખારું લાગે છે.”

પિતાએ કહ્યું : “હવે એ પાણીને તેમાંથી મીઠું કાઢી નાખીને મારી પાસે લાવ.”

શ્વેતકેતુએ કહ્યું : “પિતાજી, એ શી રીતે નીકળે ? એ તો પાણીમાં તદ્દન ભળી ગયું છે.”

પિતા બોલ્યા : “ત્યારે એ જ પ્રમાણે સમજ કે પરમેશ્વર અહીં જ છે; છતાં તું જોઈ શકતો નથી કે એ અહીં જ છે. માત્ર એ ચાખવાથી, એનો રસ લેવાથી જ એ જણાય છે; એટલે પરમેશ્વર આંખે દેખાતો નથી, પણ એને અનુભવમાં લઈ શકાય છે અને એ રીતે એ છે એમ આપણને ખાતરી થાય છે.”

ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ ઊભા થઈ કહ્યું : “સાહેબ, આ વાતમાં મીઠાને બદલે સાકર કહી હોય તો કેવું સારું ?”

શિક્ષકે કહ્યું : “ઘણું સારું; પરમેશ્વર સાકર જેવો મીઠો છે, પણ તમે જ જરા કહો ને, કે ખારા પદાર્થને તમે ‘મીઠું’ કેમ કહો છો ?”

વિદ્યાર્થી શિક્ષકનું કહેવું સમજી ગયો. તેણે જોયું તો પોતે બંધાઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું : “સાહેબ, મીઠા વગર બધી રસોઈ ફીકી લાગે છે; રસોઈમાં ગળપણ વિના ચાલે, પણ મીઠા વિના ચાલે નહિ.”

શિક્ષકે કહ્યું : “ત્યારે સમજો કે પરમેશ્વર વગર આ જગતની સઘળી રસોઈ ફીકી છે.”

(‘હિન્દુધર્મની બાળપોથી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

ઈશ્વર સર્વવ્યાપી અને સર્વશક્તિમાન; બ્રહ્માંડ બૃહદ વિશ્વ; યોજન ચારગાઉ; યજ્ઞોપવીત જનોઈ; ટેટો વડના વૃક્ષ પર આવતું ફળ; વડવાઈ વડની ડાળ પર ફૂટેલ કૂણું મૂળિયું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પરમેશ્વર ક્યાં વસે છે ?
- (2) પરમેશ્વરના જ્ઞાનથી શું કેળવી શકાય છે ?
- (3) ઈશ્વર કયા સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે ?
- (4) આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે શો ભેદ છે ?
- (5) વિદ્યાર્થીમાં કયા કયા ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે ?
- (6) ઉદાલકે શ્વેતકેતુને ગુરુને ઘેર દૂર ભણવા શા માટે મોકલ્યો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કોને કોને એકબીજાથી છૂટા પાડી શકાય નહિ ? શા માટે ?
- (2) ઉદાલકે શ્વેતકેતુને શો પ્રશ્ન કર્યો ? તેણે શો ઉત્તર આપ્યો ?
- (3) વિદ્યા મેળવ્યા પહેલાં અને પછી શ્વેતકેતુના સ્વભાવમાં શો તફાવત રહેલો છે ?
- (4) પદાર્થ અને તેમાંથી બનેલા ઘાટ વચ્ચે શાં સામ્ય અને વૈષમ્ય રહેલાં છે ?
- (5) ગુરુને ત્યાં ભણવાને લીધે શ્વેતકેતુમાં શા-શા ફેરફાર થયા ?
- (6) ઉદાલકે શા માટે શ્વેતકેતુને પાણીમાં મીઠાનો ગાંગડો નાખી સવારે લઈ આવવા કહ્યું ?

3. વિસ્તૃત ઉત્તર લખો :

- (1) લેખકે ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા અને એકરૂપતા ક્યાં ક્યાં દૃષ્ટાંતો આપી વર્ણવી છે ?
- (2) ‘ઈશ્વરનું કાલ્પનિક સ્વરૂપ’ - કલ્પના કરી ગદ્યના આધારે ચિંતન રજૂ કરો.
- (3) નીચેની બાબતો સમજો :
 - (i) ઈશ્વરને જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણવામાં આવી જાય છે.
 - (ii) ઈશ્વર જગતની અંદર રહ્યો છે છતાં દેખાતો નથી.
 - (iii) આ જગત પરમેશ્વરનું બનેલું છે, પણ એ જગત જો ભાંગી જાય તો પણ પરમેશ્વરનો નાશ થવાનો નથી.
 - (iv) પરમેશ્વર આંખે દેખાતો નથી પણ એને અનુભવમાં લઈ શકાય છે.
 - (v) પરમેશ્વર જેવો કેવળ પરમેશ્વર જ છે.
 - (vi) ખારો પદાર્થ ‘મીઠું’ કહેવાય છે.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ઈશ્વર એક છે કે અનેક’ આ વિષય પર તમારા વર્ગ સાથે ચર્ચા કરો.
- સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિના નિર્મળ નિકેતન દ્વારા પ્રકાશિત ‘જીવભાવના’ મેળવીને વાંચો
- તમારા નજીકના ધાર્મિક સ્થાનની મુલાકાત લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

“ભાઈ જો, હજુ આપણા કુળમાં કોઈ ભણ્યા વગરનો રહ્યો નથી.”

આ વાક્ય ધ્યાનથી વાંચો. અહીં પોતાના પુત્ર માટે પિતા થકી ‘ભાઈ’ સંબોધન કરાયું છે. ને તરત જ ‘જો’ પછી અલ્પવિરામ છે. આ દ્વારા પોતાની વાતમાં પુત્ર ધ્યાન આપે એવું ઇંગિત છે.

“ઘણું સારું; પરમેશ્વર સાકર જેવો મીઠો છે, પણ તમે જ જરા કહો ને, કે ખારા પદાર્થને તમે ‘મીઠું’ કેમ કહો છો ?”

અહીં ‘મીઠું’ શબ્દનો એક અર્થ ગળ્યું અને બીજો અર્થ ખારું એવો પ્રયોજાયેલ છે.

‘ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે’ – એ ગૂઢ વાતને ચિંતનાત્મક ગદ્યરૂપે રજૂ કરવાને બદલે લેખકે લોકભોગ્ય પદાર્થો—મીઠું અને પાણીનું ઉદાહરણ સંવાદરૂપે વ્યક્ત કરીને, બાળકોને સમજાય એવી ભાષા-અભિવ્યક્તિની રચના કરી છે. સહૃદયી ચિંતકની બાળક પ્રત્યેની ચિંતામાંથી આ અભિવ્યક્તિની રીત સહજ પ્રગટી આવી છે તે નોંધો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ધાર્મિક સ્થળોના પ્રવાસનું આયોજન કરો.
- ‘હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી’ વિદ્યાર્થીને જૂથમાં વાંચવા આપો.
- ‘વિવિધતામાં એકતા અને એકતામાં વિવિધતા’ વિશે સંવાદ કરો.

આપણાં બે મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારતનો જોટો આખી દુનિયાના કાવ્યસાહિત્યમાં શોધી વળીએ તોય જડે એમ નથી. એ બે કાવ્યોના ઉદ્ભવ માટે જે કથા છે તે વાલ્મીકિને રામાયણ રચવાનું પ્રથમ દર્શન થયું ત્યારે તેના અંતઃકરણમાંથી આ શ્લોકનો આપોઆપ આવિર્ભાવ થયો હતો.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વં અગમઃ શાશ્વતીસમા ।

યત્ક્રૌંચુમિથુનાદેકં અવધિઃ કામમોહિતમ્ ॥

આખાય રામાયણ વૃક્ષના બીજરૂપે આ શ્લોક રોપાયો, પોષાયો અને એ ભવ્ય વૃક્ષ ફાલી નીકળ્યું.

— વિઠ્ઠલરાય આવસત્થી

મૂકેશ જોશી

(જન્મ : 2-10-1964)

કાવ્યક્ષેત્રે નિજી કેડી કંડારનાર કવિ મૂકેશ દુર્ગેશભાઈ જોશીનો જન્મ વડાલી-ઈડર (જિ. સાબરકાંઠા) ખાતે થયો છે. અભ્યાસ મોડાસાની સર્વોદય હાઈસ્કૂલમાં કર્યો છે. ડિપ્લોમા સિવિલ એન્જિનિયર તેમજ એમ.એ. જેવી શૈક્ષણિક ઉપાધિઓ ધરાવે છે. ‘કાગળને પ્રથમ તિલક’, ‘ત્રાણ’ તેમજ ‘બે પંક્તિના ઘરમાં’ એમના નોંધપાત્ર કાવ્ય સંગ્રહો છે. ‘જળ અભિષેક’, ‘આંતરયાત્રા’, ‘એક સાંવરિયો બીજો બાવરિયો’, ‘રૂપિયાની રાણી ને ડોલરિયો રાજા’ એમનાં નાટકો છે. એમને શયદા એવોર્ડ, જયન્ત પાઠક એવોર્ડ-સુરત, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ તેમજ હરીન્દ્ર દવે એવોર્ડ (2010) પ્રાપ્ત થયા છે. વિષયવસ્તુની પસંદગીથી લઈને એની

અભિવ્યક્તિની ભાવસઘન ભાષાને લઈને એમની કવિતાએ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

બે પેઢી વચ્ચે ભૌતિક અને માનસિક અંતર વધતું જાય છે અને આ સમય જૂની પેઢીને ખાલીપો આપી જાય છે તેમજ નવી પેઢીને સંબંધોની મીઠાશથી દૂર કરતો જાય છે. વેકેશનમાં મળતા અને વ્હાલથી મલકાતા સગાસંબંધીઓ હવે મળવાનું ટાળે છે. માત્ર પોતાના નાનકડા કુટુંબ તરફ ધ્યાન આપીને મોટા આનંદથી વંચિત થતા જાય છે. વેકેશનની રાહ એનાં બાળકો કરતાં વતનમાં રહેતા એમના વડીલો વધારે જોતા હોય છે, કારણ કે આખા વર્ષની એકલતા દૂર થવાના દિવસો નજીક આવતા દેખાય છે અને જ્યાં આવનારની વાટ જોવાતી હોય ત્યારે ફોન આવે છે કે આ વેકેશનમાં અમે બહારગામ ફરવા જવાનાં છીએ એથી અવાશે નહિ ! ત્યારે એકલતા બમણા જોરથી હુમલો કરે છે, જીવવું કપરું બની જાય છે. આવાં અનેક બા અને દાદા આપણાં ગામડાંમાં વસે છે, જેમનાં દીકરા-દીકરીઓ દૂરદૂર શહેરોમાં જઈને વસ્યાં છે. શહેરીજનો જ્યારે આ વ્યથાને સમજશે ત્યારેજ કદાચ એનો સુખદ અંત આવી શકે !

બા એકલાં જીવે... બા સાવ એકલાં જીવે
એકલતાનાં વર્ષો એને ટીપે ટીપે પીવે. બા સાવ૦
બાના ઘરમાં વેકેશન જ્યાં માળો બાંધી રહેતું,
રસગુલ્લાની ચાસણી જેવું વ્હાલ નીતરતું વહેતું
દોડાદોડી, સંતાકૂકડી સહુ પકડાઈ જતાં
ભાઈ-ભગિની ભેળાં બેસી સુખનો હીંચકો ખાતાં
સુખડીમાં ઘી રેડી-રેડી બા સહુને ખવડાવે
ઊડવાનું બળ આપી પાછી ઊડવાનું શિખવાડે
સુખનો સૂરજ છાનોમાનો જલતો ઘરના દીવે. બા સાવ૦
કાળ-કુહાડી ફરી કપાયાં વેકેશનનાં ઝાડ
કોઈ હવે પંખી ના ફરકે ચણવા માટે લાડ
સૂનકાર ને સન્નાટાઓ ઘરમાં પહેરો ભરતા
બાના જીવતરની છત પરથી શ્વેત પોપડા ખરતા
સુખડીનો પાયો દાઝેલો શેમાં એ ઘી રેડે
બાએ સહુનાં સપનાં તેડ્યાં: કોણ બાને તેડે
ફાટેલા સાળુડા સાથે કૈંક નિસાસા સીવે. બા સાવ૦

કમ સે કમ કો' ટપાલ આવે તાકે આંખો રોજ,
 નીચું ઘાલી જાય ટપાલી ખાલી થાતો હોજ.
 દાદાજીના ફોટા સામે ભીની આંખે પૂછે,
 ફેમ થયેલા દાદા એનાં આંસુ ક્યાંથી લૂછે.
 શબરીજીને ફળી ગયાં'તાં બોર અને એ રામ,
 બાનાં આંસુ બોરબોર પણ ના ટપકે કો' રામ.
 જીવતરથી ગભરાવી મૂકી મોતથી જે ના બીવે. બા સાવ.

શબ્દ-સમજૂતી

એકલતા એકાકીપણું, નિર્જનતા; સૂનકાર ઉજ્જડ, નીરવતા; રસગુલ્લાં એક બંગાળી મીઠાઈ; તાકવું ધારીને જોવું.

રૂઢિપ્રયોગ

બોર બોર આંસુ ટપકવાં ચોધાર આંસુએ રડવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બા શા માટે એકલાં પડી ગયાં છે ?
- (2) બાનું હેત (વ્હાલ) કેવું છે ?
- (3) 'બા એકલાં જીવે' કાવ્યમાં બાની કઈ સમસ્યા વિશે વાત કરવામાં આવી છે ?
- (4) સુખનો હીંચકો કોણ ખાઈ રહ્યું છે ?
- (5) સુખડી બનાવી કોણ ખવડાવે છે ?
- (6) ઘરમાં કોણ પહેરો ભરે છે ?
- (7) બાના જીવતરની છત પરથી શું ખરે છે ?
- (8) ફેમ થયેલા દાદા શું નથી કરી શકતા ?
- (9) બા શેનાથી બીતાં નથી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બા આખા કુટુંબનો ખ્યાલ કેવી રીતે રાખતાં ?
- (2) કાળરૂપી કુહાડીએ કેવી પરિસ્થિતિ સર્જ દીધી છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) 'બાનો વર્તમાન' અને 'બાનો ભૂતકાળ' કવિતાના આધારે સમજાવો.
- (2) બાની વેદના તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘બા’ વિષયક અન્ય પાંચ કવિતા મેળવી ભીંતપત્ર તૈયાર કરો.
- શબરીની વાર્તા તમારા શિક્ષક પાસેથી સાંભળો.
- ઈન્દુલાલ ગાંધીનું ‘આંધળી માનો કાગળ’ ગીત મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

કાવ્યનું શીર્ષક જ અધૂરું છોડ્યું છે.

કાવ્યમાં ‘બા સાવ એકલાં જીવે’ પંક્તિમાં ‘સાવ’ શબ્દથી બાના જીવનની એકલતાને કવિએ તીક્ષ્ણતાથી પ્રગટ કરી છે. એકાદ કવિશબ્દ યથાર્થ રીતે પ્રયોજાય ત્યારે ભાવની અસરકારકતા કેવી વરતાય છે તે જુઓ.

‘રસગુલ્લા જેવું વ્હાલ’, ‘સૂનકાર ને સન્નાટાઓ ઘરમાં પહેરો ભરતા’, ‘જીવતરની છત પરથી શ્વેત પોપડા ખરતા’ - આવાં રૂપકોથી ગીત અસરકારક બને છે.

બાના જીવનની એકલતા દૂર કરવા બાબતે ‘રામ’ અને બાની મૃત્યુથી ન બીવાની વાત વ્યક્ત કરતી આ પંક્તિ જુઓ :

‘બાનાં આસું બોરબોર પણ ના ટપકે કો’ રામ,
જીવતરથી ગભરાવી મૂકી મોતથી જે ના બીવે.’

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘મા તે મા’ વિષય પર નિબંધ તૈયાર કરાવો.
- મણિલાલ દેસાઈનું ‘બાને’ સોનેટ મેળવીને વિદ્યાર્થીને સંભળાવો.
- મૂકેશ જોશીનાં અન્ય ગીત વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.
- પ્રસ્તુત કાવ્યનું ગાન ન કરાવતાં, એનો ભાવવાહી પાઠ (રિસાઈટેશન) કરો.

વ્યાકરણ-લેખન : શૈલીવિષયક સજ્જતા

પ્રાસ્તાવિક

સમગ્ર પાઠ્યપુસ્તકમાં ગદ્ય-પદ્યની અનેક કૃતિઓ છે. દરેક કૃતિની સાહિત્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એક ઓળખ છે. આત્મકથા, નવલકથા-ખંડ, નાટ્યાંશ, નવલિકાઓ, મુલાકાત, નિબંધ વગેરે ગદ્યકૃતિઓનો એમાં સમાવેશ છે. દરેક સાહિત્યસ્વરૂપને સ્વતંત્ર રીતે પોતીકી વિશેષતાઓ છે - વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ તેમજ અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ. અભિવ્યક્તિ એટલે કૃતિમાં જે વિચાર-ભાવ-સંવેદન કે માહિતી વિષયવસ્તુરૂપે છે તેને વ્યક્ત કરવાની રીત. એ રીત કે તરેહની કેટકેટલી છટાઓ અહીં છે...!

‘અમરનાથની યાત્રાએ જતાં...’ પાઠમાંનું શેષ નદીનું વર્ણન વાંચો કે ‘સેલ્વી પંકજમ્’ પાઠમાંનું ઓરડાનું વર્ણન વાંચો. બંને પરિચ્છેદમાં વર્ણન છે, પણ બંનેની ગદ્યછટા કે તરેહમાં પણ ભિન્નતા છે તે અનુભવો.

‘નિશાળનો ઘંટ... છોકરાઓ જાણે ખીજવી રહ્યા હતા.’ નદીના ધસમસતા પ્રવાહને વ્યક્ત કરવા લેખિકાએ મુગ્ધા કન્યકાની વાત કેવી રીતે કરી છે તે વાંચો. વસંતના એ સુસવાટા જાણે ટીખળી છોકરાઓના ખીજવી રહેલા અવાજ સાથે સાંકળીને સાદા વર્ણનને અર્થોચિત સૌંદર્ય આપવામાં લેખિકાએ યથાર્થ શબ્દો અને અલંકારોના વૈભવનો આપણને અનુભવ કરાવ્યો છે ! ‘ઊજળાં, નિર્મળાં, ઉછાળા મારતાં, ઉતાવળમાં, વહી જતાં પાણીવાળી શેષ નદી...’ – આ પંક્તિનો પાઠ કરતાં અનુસ્વારયુક્ત ‘આં’ કારાન્ત સ્વરોનો નાદ, નદીના ખળખળ વહેતા નિનાદ (જળનાદ)નો આપણા ચિત્તને આહ્લાદક અનુભવ કરાવે છે તે જુઓ. એ જ રીતે ‘સેલ્વી પંકજમ્’ પાઠમાંનું ઓરડાનું વર્ણન વાંચો.

‘ઓરડો નાનો હતો, સાદો હતો; પરંતુ ખૂબ ચીવટથી સજાવેલો હતો...’ એ પરિચ્છેદ વાંચો. અહીં પણ વર્ણન છે. જોકે બંને વર્ણનોમાં વિષયથી લઈને અભિવ્યક્તિમાં વર્ણનની છટા અલગ છે. નદીના ધસમસતા પ્રવાહના સૌંદર્યને પ્રગટ કરવા મુગ્ધા કન્યકા અને ટીખળી છોકરાઓને વ્યક્ત કરતા રૂપક અલંકારનો વિનિયોગ કર્યો છે, ને યથોચિત શબ્દોની વ્યંજનાએ વર્ણનમાં રંગ પૂર્યા છે, જ્યારે ઓરડાની સાદગી તેમજ સુઘડતા-સ્વચ્છતાની પછવાડે એક સ્ત્રીના સંસ્કાર તે જીવનશૈલીની સોડમ છે. અહીં કશા ભાષાલંકાર નથી, સાદી, સરળ ને સચોટ વાક્યરચના, સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વને યથાર્થ રીતે પ્રગટ કરે છે.

આ અર્થ વર્ણનાત્મક લઢણ, ઢબ, કથનરીતિ. આ સિવાય પણ કથાવસ્તુને અનુકૂળ એવી વાદ-વિવાદ, વિવરણાત્મક કે ભાષાની ઉત્કટતાને આધારે ભાવાત્મક લઢણોનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો પાઠ્યપુસ્તકમાં છે. આપણે એ ઉદાહરણોને આધારે કથનરીતિ કે શૈલીના વૈવિધ્યને જાણવા-માણવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

શૈલી

ભાષાની અભિવ્યક્તિની આ લઢણ, રીત કે તરેહને માટે ‘ભાષાશૈલી’ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. અગાઉ આપણે જોયું એ રીતે, શબ્દઘડતર અને શબ્દવિષયક સજ્જતાની કેળવણી માટે લખનાર (લેખક) જે શબ્દો કે શબ્દ-પદાવલિઓ પસંદ કરે છે તેને આધારે આ રીત કે શૈલી નક્કી થાય છે. બોલચાલના, તળપદા શબ્દો કે શબ્દ-પદાવલિઓથી બોલચાલની શૈલી બને છે, એમ શિષ્ટ શબ્દોથી કે શબ્દ-પદાવલિઓથી રચાતી શૈલીને શિષ્ટશૈલી કહે છે. જોકે બોલચાલની શૈલી કે શિષ્ટશૈલી કરતાં ‘બોલચાલના ભાષાપ્રયોગ’ને ‘શિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ’ કહેવાનું એ માટે વધુ વાજબી ગણાય. નીચેના બે પરિચ્છેદ વાંચો :

1. ‘...હિમાલય અને બંગાળ, બેઉના રસ્તા પર કાશી નગરી પડતી હતી. કર્મસંજોગે હું ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ન હું હિમાલય ગયો, ન બંગાળ પરંતુ મનોમન તો હું એ બંને સ્થળે એકી સાથે પહોંચી ગયો. હું ગાંધીજી પાસે પહોંચી ગયો અને મને એમની પાસે હિમાલયની શાંતિ અને બંગાળની કાંતિ બેઉ સાંપડ્યાં...’ (સત્યાગ્રહાશ્રમ)
2. ‘યુધિષ્ઠિર : મહાવિનાશના ખાતરમાં બીજું શું ઊગવાનું હતું ? લોહી પીને ઊછરેલા છોડ અમૃતફળ ઓછા આપવાના હતા ? લોહી અને આંસુનાં ઝાપટાંથી માનવની સંસ્કૃતિનો ફાલ બગડી જશે ઊલટો.’

‘બોલચાલની શૈલી’ કે ‘શિષ્ટ શૈલી’ હોય પણ કહેવાની રીત (કથનરીતિ) અલગ અલગ હોઈ શકે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં શિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ છે, પણ લેખકે પોતાને (આત્મ) કેન્દ્રમાં રાખી (લક્ષી)ને રજૂઆત કરી છે, તેથી એને આત્મલક્ષી શૈલી

કહીશું, જ્યારે બીજા પરિચ્છેદમાં યુધિષ્ઠિર દ્વારા બોલાયેલો સંવાદ માત્ર વિષયને જ કેન્દ્રમાં રાખીને એટલે કે પોતાને કેન્દ્રમાં રાખ્યા વિના, રજૂઆત થઈ છે, આ શૈલીને વસ્તુલક્ષી કહી શકાય. યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં જોઈ શકાશે કે વિષયવસ્તુ, વસ્તુલક્ષી શૈલીમાં છે, પણ તાર્કિક દલીલો છે, સંવાદમાં તર્ક છે ને નિષ્કર્ષરૂપે ‘માનવતાની સંસ્કૃતિનો ફાલ બગડી જશે’ એમ સાર દર્શાવે છે.

લેખક વિષયની રજૂઆત વર્ણનરૂપે, ભાવ કે સંવેદનની અભિવ્યક્તિરૂપે કે દલીલો-તર્ક-રૂપે કે સમજાવટથી કરે એવું બને. એવું પણ બને કે આ બધાં રૂપો કે પાસાંને એક વિષયવસ્તુની અભિવ્યક્તિ માટે પણ ઉપયોગમાં લેવાં પડે. લેખક વિષયવસ્તુને કયા રૂપે પ્રગટ કરે છે તેને આધારે વિવિધ ગદ્યરૂપોને આકાર મળે છે. આમ, આત્મલક્ષી કે વસ્તુલક્ષી શૈલી-રજૂઆત, શિષ્ટ કે તળપદા ભાષાપ્રયોગો, વર્ણનાત્મક, વિવરણાત્મક, વાદાત્મક કે ભાવાત્મક એવી અભિવ્યક્તિ સાથે લેખકે વાપરેલા અલંકારો મળીને ‘ભાષાશૈલી’ કે અભિવ્યક્તિની ‘રીત’ બને છે.

1. વર્ણનાત્મક ગદ્ય

‘મા’ત્માના માણસ’માંનું આ લખાણ વાંચો.

‘સાવ નાનું ઘર હતું – પાટીદાર મહોલ્લાને છેડે-છેવાડે. આંગણમાં ભેંસ હતી, સામો કાથીનો ખાટલો હતો, એના પર બેઠી હીરા રાવજીને રમાડતી હતી. મણિભાઈને જોઈને સફાળી ઊભી થઈને સામી દોડી. મણિભાઈ સ્તબ્ધ થઈને એનું રૂપ જોઈ રહ્યો. ખાદીની જાડી, દોઢવેલી સાડી અને દાગીના વગરનો દેહ...’

અહીં ઘરનું અને હીરાનું વર્ણન છે. વાચક પોતે જ જોઈ રહ્યો હોય એવું વસ્તુલક્ષી નિરૂપણ શબ્દોની યોગ્ય ગોઠવણીના માધ્યમથી લેખિકાએ કર્યું છે.

હવે, ‘અમરનાથ યાત્રાએ’નું આ લખાણ વાંચો :

નદીના કાંઠા ઉપર, એક શાંત, એકાંત સ્થળ પસંદ કરી અમે ત્રણે ત્યાં બેઠાં. ભાથામાં આણેલી ગરમ વાનગીઓ ઠંડી પડી ગઈ હતી અને ઠંડી વાનગીઓ ગરમ બની ગઈ હતી અને કેટલીક વાનગીઓનું સ્વરૂપ એવું તો પલટાઈ ગયું હતું કે તે કઈ ચીજ છે તે પારખવું યોગબળથી જ કદાચ શક્ય બને !’

ઉપરનાં બંને લખાણો વાંચતાં-સરખાવતાં સમજાશે કે પહેલા વર્ણનમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. તો બીજા વર્ણનમાં આંતરિક પરિસ્થિતિ વર્ણવી છે. વર્ણનાત્મક ગદ્યની આ બંને છટાઓ એકથી વધુ વખત વાંચવાથી વિશેષ રીતે સમજાઈ જશે.

આ પ્રકારનાં વર્ણનમાં :

- (1) પરિચ્છેદમાં એક જ કાળને કે અવસ્થાને રજૂ કરતાં વાક્યો વપરાયાં હોય છે.
- (2) આખા પરિચ્છેદમાં એક જ સ્તરના અથવા સામાન્ય રીતે એક કક્ષાના-શિષ્ટશૈલી કે બોલચાલની શૈલીના શબ્દો, સમાસો, રૂઢિપ્રયોગો વગેરે વપરાયા હોય છે.
- (3) વર્ણનમાં સચોટતા લાવવા અલંકારો વપરાયા હોય છે.
- (4) વર્ણનમાં વિગતોનો ક્રમ હોય છે. ક્યારેક મહત્વની વિગતોથી શરૂ કરી ઓછી મહત્વની વિગતો તરફ અને ક્યારેક ઓછી મહત્વની વિગતોથી શરૂઆત કરી વધુ મહત્વની વિગતો તરફનો ક્રમ જાળવી રખાયો હોય છે.

2. ભાવાત્મક ગદ્ય

‘સેલ્વી પંકજમ્’નું આ લખાણ વાંચો :

‘એનું મોં, એનું રૂપ, એના હાવભાવ, એના બોલ, એની ચાલ, એની આગવી રીતો...એ...માત્ર...એ... કેવી મુક્ત ! કેવી સાદી ! કેવી સીધી ! કેવી નિખાલસ ! ક્યાંય ખોટી શરમ નહિ, કશી છેતરામણી, ચાલાકી નહિ. ઉઘાડી ચોપડી જોઈ લો; વાંચી લો, સમજી લો.

આ જ કૃતિનું બીજું લખાણ વાંચો :

‘...કેવી નિર્મલ, નિર્દોષ ને નિખાલસ ! શું તું તારા પૂર્વગ્રહમાંથી મુક્ત નહિ બની શકે ? પણ એની મા...મા...કોની સાથે ? કેવોય સંબંધ !..... હું મૂંગો બની ગયો.

આ બંને પરિચ્છેદમાં –

કૃતિનાયકના ભાવસંવેદનોને લેખકે શબ્દોમાં ઢાળી આપ્યાં છે. સેલ્વી પંકજમૂના આંતરિક અને બાહ્ય વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયેલ નાયકના ભાવવિશ્વને સુંદર રીતે અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ કૃતિમાં ઠેર-ઠેર આવું ગદ્ય તમે અનુભવી શકશો.

આ પ્રકારના ગદ્યમાં મોટાભાગે :

- (1) ઉદ્ગારસૂચક અને પ્રશ્નાર્થસૂચક વાક્યો વધુ વપરાય છે.
- (2) આ ગદ્યમાં બહુધા આત્મલક્ષી રજૂઆત હોય છે, વળી બોલચાલની ભાષા વાપરવાનું વલણ વધુ હોય છે.
- (3) તેમાં અંગતતાનો સ્પર્શ વધુ હોય છે. પોતાનો અભિપ્રાય, પોતાની વાત, હૃદયના ભાવો તીવ્રતાથી અને મક્કમતાથી આ ગદ્યમાં રજૂ થાય છે.
- (4) વર્ણનની તીવ્રતા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે અને ભાવ ગહન બનતા જાય છે.
- (5) મોટાભાગે આ ગદ્યમાં કર્મણિ રચનાઓ વપરાય છે.
- (6) આ ગદ્યમાં ઓછાં ક્રિયાપદોથી કામ ચલાવી શકે છે.
- (7) ઓહો, વાહ, છદ્, ધિક્ જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ આ પ્રકારના ગદ્યલખાણમાં ઉપયોગી બની શકે છે. નાટકના સંવાદલેખનમાં મોટાભાગે ભાવાત્મક ગદ્ય હોય છે.

3. વિવરણાત્મક ગદ્ય

વિવરણ એટલે સ્પષ્ટીકરણ. પોતાની વાતને કે વાતના વિષયને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન આ ગદ્યમાં થાય છે. લખનાર દ્વારા પોતાના વિષયને સ્પષ્ટ અને સરળતાથી સમજાવવા માટે યોગ્ય શબ્દો-વાક્યો આ ગદ્યખંડમાં મુકાય છે.

‘ઈશ્વર સર્વવ્યાપી’ કૃતિમાંનો આ પરિચ્છેદ વાંચો :

‘પરમેશ્વરને આ જગત સર્જવા માટે બહાર કંઈ પણ શોધવા જવું પડતું નથી. કડિયા-સુથારને ઘર બાંધવા માટે પથ્થર, માટી કે લાકડાં લેવા જવું પડે છે; કારણ કે એવા કામ માટે પરમેશ્વરે જે સાધનો કરી મૂક્યાં છે તેનો માત્ર ઉપયોગ એ કરી શકે છે. તેઓની શક્તિ પરમેશ્વર જેવી અનંત-અમાપ નથી કે એમને બહારનાં સાધનોની જરૂર ન પડે, પણ પરમેશ્વર તો અમાપ શક્તિવાળા હોવાથી સઘળું પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

‘ઉછીનું માગનારાઓ’ કૃતિમાંનો આ પરિચ્છેદ વાંચો,

‘ઉછીનું માગનારાઓ લગભગ અપરિગ્રહી.....

ટાણાસર આપી જનાર વિરલ હોય છે.’

આ બંને ગદ્યખંડોનો અભ્યાસ કરવાથી ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે – પ્રથમ ખંડમાં પરમેશ્વરની અસીમ શક્તિને ઉદાહરણ દ્વારા પ્રગટ કરી છે. તો બીજા ખંડમાં ઉછીનું માગનારાઓની વૃત્તિ અને ટેવને વર્ણવી છે. ટૂંકમાં, બંને ખંડોમાં પરમેશ્વરની વૃત્તિ વિશે અને ઉછીનું માગનારા વિશે વિવરણ – સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રકારના ગદ્યમાં :

- (1) જે-તે વિષયવસ્તુના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉદાહરણો પણ પ્રયોજવામાં આવે છે.
- (2) ક્યારેક વર્ગીકરણ કે પૃથક્કરણ પણ કરવામાં આવે છે.
- (3) ‘આવાં કારણોસર’, ‘એટલે કે’, ‘બીજી રીતે કહીએ તો’, ‘સારાંશ એટલો કે’, ‘આમ જોતાં’, ‘મતલબ કે’, ‘ટૂંકમાં’ – જેવાં પદો આ ગદ્યમાં વાપરવામાં આવે છે.

(4) કેટલાંક વર્ષનાત્મક ગદ્યમાં લખાયેલાં લખાણને જરા જુદી રીતે વિવરણાત્મક ગદ્યમાં રૂપાંતર કરી શકાય; પણ બધાં જ વર્ષનાત્મક ગદ્યનું રૂપાંતર વિવરણાત્મક ગદ્યમાં ન પણ કરી શકાય.

4. વાદાત્મક ગદ્ય

વાતને જ્યારે દલીલના રૂપમાં, તર્કના રૂપમાં, આક્ષેપ કે બચાવના રૂપમાં રજૂ કરવાની હોય ત્યારે વાદાત્મક ગદ્ય ઉપયોગી બને છે.

‘મા’ત્માના માણસ’માંથી આ પરિચ્છેદ વાંચો :

‘એને સમજાતું નહોતું કે શું કરવું ? સત્યાગ્રહીએ આવે વખતે ઉપવાસ કરવા જોઈએ, માતાપિતાને સમજાવવા જોઈએ, પેલું શું ? હા-હૃદય પરિવર્તન કરાવવું જોઈએ... પણ ગાંધીજી ક્યાં એના બાપને ઓળખતા હતા ? એમને ક્યાં ખબર હતી કે વેણીભાઈ વીફરે એટલે પછી કોઈના નહિ ? લાખ સમજાવો તોયે બધું પથ્થર પર પાણી જ.’

હવે, ‘સેલ્વી પંકજમ્’ કૃતિનો શરૂઆતનો જ આ પરિચ્છેદ વાંચો :

‘...પ્રશ્ન થયો : મેં એક મોટી મૂર્ખાઈ તો નથી કરી ને ? માત્ર એક જાહેરખબર વાંચીને, પત્રવ્યવહાર કરીને, પત્નીની પસંદગી કરવા હું છોક દક્ષિણમાં દોડી આવ્યો છું ! થોડા વેરાન, થોડા શહેરિયા, પણ વધારે પડતા ગામઠી દેખાતા આ સ્થાનમાં વસતી યુવતી કેવી હશે ? આદર્શની ઘેલછામાં, લાગણીઓના ઊભરામાં કંઈ ઉતાવળિયું પગલું તો નથી ભરાઈ ગયું ને મારાથી ?’

હવે ઉપરના બંને પરિચ્છેદમાં કહેવાયેલી વાત બીજી રીતે કેમ કહી શકાય તે જોઈએ :

‘એને શું કરવું તે સમજાતું નહોતું. સત્યાગ્રહીએ આવે વખતે ઉપવાસ કરવા જોઈએ, માતાપિતાને સમજાવવા જોઈએ અને તેમનું હૃદયપરિવર્તન કરાવવું જોઈએ. પણ ગાંધીજી તો એના બાપને ઓળખતા નહોતા. વેણીભાઈ વીફરે એટલે પછી કોઈના નહિ લાખ સમજાવો તોયે બધું પથ્થર પર પાણી જ.’

‘પ્રશ્ન થયો : મેં એક મૂર્ખાઈ જ કરી ગણાય કદાચ. માત્ર એક જાહેરખબર વાંચીને, પત્રવ્યવહાર કરીને, પત્નીની પસંદગી કરવા હું છોક દક્ષિણમાં દોડી આવ્યો છું ! થોડા શહેરિયા અને વધારે પડતા ગામઠી દેખાતા આ સ્થાનમાં વસતી યુવતીને જોવા આવવાનું પગલું ઘેલછામાં, લાગણીના ઊભરામાં ઉતાવળિયું જ ગણાય.’

અહીં ઉપરના બંને પરિચ્છેદમાં વાદાત્મક ગદ્ય છે. આ બંનેનું વર્ષનાત્મક ગદ્યમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે.

વાદાત્મક ગદ્યની લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે હોય છે :

- (1) દલીલો સીધી અથવા તર્કના રૂપમાં રજૂ કરાય છે.
- (2) દલીલો કરતી વખતે એમ માની લેવામાં આવે છે કે આ વાતની સામે અન્ય દલીલો હશે. આ દલીલોનું ખંડન કરવા માટે ‘એમાં બેમત નથી’, ‘એમાં શંકા નથી’, ‘એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે’, ‘એટલા માટે જ’, ‘એક ને એક બે જેવી વાત છે’, ‘એ તો સર્વવિદિત છે’. ‘દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે’... વગેરે ભાષાપ્રયોગો આ ગદ્યમાં મુકાય છે.
- (3) દલીલોને નકારાત્મક પ્રશ્નો રૂપે અથવા ક્યારેક સીધા પ્રશ્નો રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. પ્રશ્નો રજૂ કરતી વખતે કેટલીક વખત અમુક બાબતો સ્વીકારી-માની લીધેલી જ હોય એ મુજબ રજૂઆત થાય છે. મોટાભાગે પ્રશ્નાર્થક વાક્યોનું બાહુલ્ય રહે છે.
- (4) દલીલોના અંતે તારણ ખૂબ જ તર્કબદ્ધ રીતે કાઢવામાં આવ્યું છે – એ મુજબની રજૂઆત વાદાત્મક ગદ્યમાં હોય છે.
- (5) ક્યારેક સરખામણીઓ, દૃષ્ટાંતો અને ભૂતકાળના અનુભવો પણ તેમાં રજૂ થાય છે.

ઉપસંહાર :

જ્યારે નિબંધ, અહેવાલ, પત્ર વગેરે લખો ત્યારે તેમાં વિષય અને મુદ્દાને અનુરૂપ વર્ષનાત્મક, ભાવાત્મક, વિવરણાત્મક

અને વાદાત્મક ગદ્યનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રસંગ-વિષયને અનુરૂપ તળપદી કે શિષ્ટ ભાષામાં આત્મલક્ષી કે વસ્તુલક્ષી રજૂઆત કરવી જોઈએ. એક જ વાત રજૂ કરવાની પદ્ધતિ-શૈલી દરેક વ્યક્તિની ભિન્ન રહે છે.

આવી વિવિધ શૈલીએ લખાયેલા ગદ્યખંડોના વાચનનો મહાવરો કરવાથી આ પ્રકારની શૈલીએ લેખનયાત્રા સરળ બને છે.

સ્વાધ્યાય

1. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી અથવા બહારથી કોઈ એક શૈલીએ લખાયેલા ગદ્યખંડનું અન્ય શૈલીમાં રૂપાંતર કરવાનો મહાવરો કરો.

બધા જ પ્રકારની શૈલીએ લખવાની કુશળતા કેળવો.

પરીક્ષામાં બહારથી પણ આવા ગદ્યખંડો મૂકી તેને અન્ય શૈલીમાં રૂપાંતર કરવાનું પૂછી શકાય.

કાવ્ય-કંડિકાઓ

પરમેશ્વર તો પહેલું પૂછશે કોઈનું સુખ-દુઃખ પૂછ્યું 'તું' ? દર્દભરી દુનિયામાં જઈને કોઈનું આંસુ લૂછ્યું 'તું' ?

કબૂતરોનું ઘુ ઘુ ઘુ

— મીનપિયાસી

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે,

સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે.

— 'મરીઝ'

નથી કમાયા કેં જીવનની એ કમાઈ છે :

અમારે મન મૂડી અમારી માણસાઈ છે.

— અમૃત ઘાયલ

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી

(જન્મ : ઈ.સ. 1917; અવસાન : ઈ.સ. 2000)

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું વતન મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર) છે તેમણે તેઓ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષાના આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા વિદ્વાન છે. અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષાઓની અનેક પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનાં સંપાદનો કર્યાં છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓના તેમણે કરેલાં સંપાદનો ભાષાશાસ્ત્ર અને લોકશાસ્ત્રની આધુનિક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનાં ઉત્તમ પરિણામો છે. ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને મીમાંસાને લગતા ઉત્તમ ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને એમણે આપ્યા છે. તેમણે એવાં ઉત્તમ સંપાદનો ઉપરાંત “પ્રપા”માં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ કાવ્યના અનુવાદો આપ્યા છે અને “કમળના તંતુ”માં પ્રાચીન કથાનકોને આસ્વાદ્ય વાર્તાના રૂપમાં આલેખ્યાં છે.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કથાનકો પણ લોકકથાની જેમ આજની ટૂંકીવાર્તા માટે અખૂટ સામગ્રી પૂરી પાડી શકે છે તેનું દૃષ્ટાંત “કમળના તંતુ” છે. અનુરુદ્ધ ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના કુળનો શાક્ય રાજકુમાર છે. તેની પ્રવ્રજ્યાની આ કથા કુળમદલોપના મૂળનો ઇતિહાસ કેટલો પ્રાચીન છે તે પુરવાર કરે છે. જિંદગીમાં જેણે ‘નથી’ એવો શબ્દ ક્યારેય સાંભળ્યો પણ નથી અને બિરંજ જે પાત્રમાં રંધાય છે તેમાં જ પેદા થાય છે એવું અનુમાન કરે છે તે રાજકુમાર ઉપાલિને પ્રથમ દીક્ષા આપવાનું કારણ દર્શાવે છે તે જુઓ ! બુદ્ધના સમયનું અને શાક્ય રાજકુમારોની મનઃસ્થિતિનું નિરૂપણ લેખકે રોચક, સાદી, સરળ અને નિરાડંબરી શૈલીમાં કર્યું છે.

લખોટાની રમત બરાબર ચગી હતી. અનુરુદ્ધ, ભદ્રિક, કિંબિલ, આનંદ, ભૃગુ ને દેવદત્ત એ કપિલવસ્તુના છ શાક્ય રાજકુમારો બાળસહજ રસથી બીજું બધું ભાન ભૂલીને રમતમાં લયલીન થઈ ગયા હતા. જબરી રસાકસી હતી.

એમ તો તેઓ લખોટે જ્યારે-જ્યારે રમતા ત્યારે-ત્યારે તેમને મજા જ પડતી. પણ આજનો રંગ ઓર હતો. કેમ કે, આજે તો કુમારો હોડ લગાવીને રમતા હતા. હારે તેણે સૌને ખાજાં ખવરાવવાની શરત હતી. પછી તો રસનું પૂછવું જ શું ?

રમનારા પોતાની શક્તિ ને યુક્તિનો પૂરો કસ કાઢતા હતા, સામસામી બોલચાલના, આનંદ ને પ્રશંસાના, વિરોધો ને વાંધાના, રોષ અને ધમકીના વારંવાર નીકળતા ઉદ્ગારો સૂચવતા હતા કે ઉશ્કેરાટ વધીને ક્યાં પહોંચ્યો છે.

પણ રસાકસી થોડીક જ વાર ટકી. પછી તો એક પછી એક રમનારો છૂટતો ગયો. અનુરુદ્ધ એકએક દાવમાં પાછળ પડતો ગયો. છેવટે બધા છૂટી ગયા, અનુરુદ્ધ બાકી રહી ગયો. ‘ખાજાં લાવ’, ‘ખાજાં લાવ’ના પોકારોથી તેને સૌએ ઘેરી લીધો.

અનુરુદ્ધે તરત જ શરત પ્રમાણે માતાને ખાજાં મોકલવા કહેવરાવ્યું. ખાજાં આવી જતાં સૌએ મોજથી દાવ્યાં.

વળી પાછી રમત શરૂ થઈ. એવો જ રંગ જામ્યો. ફરી અનુરુદ્ધ પાછળ પડતો ગયો. બીજી વાર પણ એ જ હાર્યો. ખાજાં મંગાવ્યાં. સૌએ ઉડાવ્યાં.

ત્રીજી વારની રમતનું પણ એ જ પરિણામ. અનુરુદ્ધ હાર્યા કરે, ખાજાં મંગાવ્યાં કરે ને તેની માતા મોકલ્યાં કરે.

જ્યારે ચોથી વાર પણ અનુરુદ્ધ હારી ગયો, ને દાસી ખાજાં મોકલાવવાનો સંદેશો લઈને આવી, ત્યારે માતાને આ વાત હવે જરા વધારે પડતી લાગી. તેને અનુરુદ્ધની આંખ ઉઘાડવાની જરૂર જણાઈ. સહેજ ઊંચા સ્વરે તેણે દાસીને કહ્યું :

“જા, જઈને કુમારને કહે કે નથી ખાજાં ભરી રાખ્યાં તારે માટે, તે હું મોકલ્યાં કરું.”

દાસીએ જઈને અનુરુદ્ધને માતાના શબ્દો કહ્યા.

પણ અનુરુદ્ધ એવી સમૃદ્ધિની છોળ અને લાડમાં ઊછરેલો કે તેની કોઈ પણ માગ માટે અત્યાર સુધીમાં તેને કદી ના કહેવામાં નહોતી આવી. તેમણે માતા તરફથી ‘નથી’ શબ્દ જ આ પહેલી વાર સાંભળ્યો !

એટલે ગોઠિયાઓ સાથેની વાતચીત અને રમતના તાનમાં તે તો સમજ્યો કે માતાએ ‘નથી-ખાજાં’ નામનાં કોઈ નવી જાતનાં ખાજાં બનાવી રાખ્યાં છે, ને તે મોકલાવું કે નહિ તે પુછાવે છે !

એટલે તેણે કહ્યું :

“જા ને, દોડતી જઈને કહે : ‘નથી-ખાજાં હોય, તો ‘નથી-ખાજાં’ મોકલ. અમારે તો કોઈ પણ ખાજાં જોઈએ.”

ને તેની માતા તે દિવસે અનુરુદ્ધને ‘નથી’ એટલે શું એટલું સમજાવતાં તો ગળે આવી ગઈ.

શાક્યોના મોવડી શુદ્ધોદનના ભાઈ અમિતૌદનનો નાનો પુત્ર ને ભગવાન બુદ્ધનો પિત્રાઈ અનુરુદ્ધ આવી સુંવાળપમાં ઊછર્યો.

તેણે જ્યારે યૌવનના ઉંબરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તેને માટે ઋતુઋતુ પ્રમાણેના ત્રણ પ્રાસાદ બનાવવામાં આવ્યા. શિયાળો ગાળવા માટે હૈમંતિક પ્રાસાદ, ઉનાળા માટે ગ્રૈષ્મિક અને વર્ષાઋતુ માટે વાર્ષિક. ચોમાસાના માસ તે પોતાના વાર્ષિક પ્રાસાદમાં જ રહીને ગાળતો. એ ત્રણ-ચાર માસ તે ઉપરથી નીચે પગ ન મૂકતો. પ્રાસાદમાં સુખસગવડ ને આનંદપ્રમોદનાં સાધનો ભરપૂર હતાં. વાદક વિનાનાં વાજિત્રોં વાગતાં. મન થયા ભેગી વસ્તુ હાજર થતી. સરખેસરખા મિત્રો મળતા. વાર્તાવિનોદમાં સમય ક્યાં વીતી જતો તેનું કોઈને કશું ભાન ન રહેતું.

એકવાર એવી ગોષ્ઠી કરતાં અનુરુદ્ધ, ભદ્રિક અને કિંબિલ બેઠા હતા. વાતમાં ને વાતમાં તેઓ કાંઈક વધારેપડતા ઊંડા ઊતરી ગયા.

ને એવી ચર્ચા નીકળી કે આપણે હંમેશાં બિરંજ ખાઈએ છીએ તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થતો હશે ?

પ્રશ્ન ઘણો જ ગંભીર હતો. ભલભલાની બુદ્ધિને કસે તેવો હતો !

કિંબિલ એક દિવસ અકસ્માત ચોખાને કોઠારમાંથી લઈ જવાતા, તો બીજી કોઈ વાર તેમને ચૂલા ઉપર રંધાતા અને ત્રીજી વાર રસોડામાં યોગ્ય રીતે સંસ્કારીને પછી ભોજનપાત્રમાં પીરસાતા જોઈ ગયેલો. એટલે તેમણે આ વિષયના એક જાણકારની ખુમારીથી કહ્યું, “આવા વિષયના જ્ઞાનની બાબતમાં તમે લોકો હજી બાળક ગણાઓ. મેં બરાબર તપાસ કરી છે. મારો અનુભવ કહે છે કે બિરંજ મૂળ તો કોઠારમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ને ત્યાંથી આપણા ભાણામાં આવે છે.”

ધન્ય છે, ધન્ય છે, રાજપુત !” ભદ્રિક બોલી ઊઠ્યા. “તમારું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા માટે તને ધન્યવાદ ઘટે છે. બાકી જે બાબતમાં આપણે જાતે જોયું ન હોય તેમાં અટકળના તુક્કા ન લગાવીએ, સમજ્યો ? મેં મારી સગી આંખે જોયેલું છે કે બિરંજ કડાઈમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.”

ભદ્રિકે કોઈ પ્રસંગે તેની આટલી વયમાં પહેલી જ વાર ભૂલેચૂકે રસોડામાં ડોકિયું કરેલું, ને ત્યાં તે બિરંજને રંધાઈને પીરસવાના પાત્રમાં રખાતાં જોઈ ગયેલો. એટલે તેણે કિંબિલની વાતને પોતાના આ જાતઅનુભવની જબરી મૂડીને બળે એક ઊંટંગ તર્ક ગણી હસી કાઢી.

એટલે ખડખડાટ હસીને અનુરુદ્ધ બોલ્યો, “મિત્રો કાંઈ અવિનય લાગે તો મને ક્ષમા કરજો. પણ તમે બંને માન પ્રેરે એટલી ઊંચી બુદ્ધિ ધરાવતા હોવા છતાં, અત્યારે કેમ મૂરખના જેવી વાત કરી રહ્યા છો એ મને નથી સમજાતું. હું સમજાણો થયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધીના મારા એકએક દિવસના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી હું તો માનું છું કે પીરસવાના સુવર્ણ કટોરામાં જ બિરંજ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજે ક્યાંય નહિ.” પીરસવાના પાત્રમાંથી પોતાના ભાણામાં બિરંજ પીરસાય છે એટલું બાદ કરતાં તે શુ ચીજ છે, ક્યાં ને કેમ થાય છે એ વિશે અનુરુદ્ધને કદી કાંઈ પણ જોવાજાણવાનું બન્યું ન હતું !

નિત્યનું જીવન અને જગત કેમ ચાલે છે તેની ઉપર ઝાઝા વિચાર વેડફી મનને કષ્ટ આપવાનું આ કુમારોને પ્રયોજન પણ શું ?

આવા સુખવૈભવમાં અનુરુદ્ધના નવયૌવનના દિવસો એક પછી એક વીતતા હતા.

એટલામાં એક દિવસ અનુરુદ્ધને તેના મોટા ભાઈ મહાનામે બોલાવીને વાત કરી, “વત્સ અનુરુદ્ધ, તું જાણતો તો હોઈશ કે ભગવાન બુદ્ધે પ્રવ્રજ્યા લીધી, તે પછી તેમની પાછળ અનેક અભિજાત શાક્યપુત્રોએ સંસાર છોડ્યો છે. દરેક કુટુંબમાંથી કોઈ નહિ ને કોઈ ભગવાનને અનુસર્યું છે, પણ આપણા કુટુંબમાંથી એક જણ પણ ઘર તજીને ભગવાનને પગલે અણગાર નથી બન્યું. આ વાત આપણે માટે ઘણું નીચું જોવાવનારી ગણાય. ને મને એ કેટલાક સમયથી ખટક્યા કરે છે. આપણે ત્યાંથી એકાદ જણે તો પ્રવ્રજ્યા લેવી જ જોઈએ. તો નિર્ણય કર, આપણે બે છીએ તેમાંથી કાં તો હું શ્રમણ બનું, કાં તો પછી તું બન.”

પણ આ ‘પ્રવ્રજ્યા લેવી’, ‘શ્રમણ થવું’, ‘અણગાર બનવું’ એ શબ્દો અનુરુદ્ધે પહેલી વાર જ સાંભળ્યા. શ્રમણ બનવું એટલે મુંડન કરાવી, શરીરસુખ પ્રત્યે અનાસક્ત રહી, ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરવો એમ જ્યારે તેને સમજાવ્યું, ત્યારે તે વિચારમાં પડી ગયો. શ્રમણ બનવાનું તેનું ગજું ખરું ?

તે બોલ્યો, “આર્ય, તમારી આજ્ઞા થાય એટલે તે મારે મસ્તક પર જ ચડાવવાની હોય. એમાં કશો વિચાર ન જ કરાય. માત્ર મને સહેજ આશંકા મારા પૂરતી રહે છે. મારી પ્રકૃતિ આટલી સુકુમાર છે, તો તમે કહ્યું તેવા જીવનનો બોજો મારાથી બરાબર વહી શકાશે ખરો ? પણ એ તો થઈ રહેશે.”

“સાચું કહે છે તું, વત્સ.” મહાનામે કહ્યું, “તારાથી એ નહિ બને. હું જ પ્રવ્રજ્યા લઉં. તો હવેથી કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર તારે વહેવાનો છે. ખાસ કરીને ખેતીની તું બરાબર સારસંભાળ રાખજે. નિર્વાહનો મુખ્યમાં મુખ્ય આધાર એ જ છે.”

શાક્યો આમ તો મોટા જમીનદાર ઠાકોરો જેવા હતા.

“આર્ય, એ ખેતી વળી શું છે ?” અનુરુદ્ધે પૂછ્યું. બિરંજ વિશેનું જેનું જ્ઞાન તે પીરસવાના પાત્રમાંથી નીકળે છે એટલું હતું, તે બિચારાએ ‘ખેતી’ શબ્દ ક્યાંથી સાંભળ્યો હોય ?

“વત્સ, તને હું સમજાવું.” કહી મહાનામે ખેતર કોને કહેવાય, તેને કેમ ખેડાય, ખેડ્યા પછી ધાન્ય કેમ વવાય, પછી પાણી પાવાનું ને એમ સંભાળ લઈ ઉગાડેલું ધાન્ય પાકતાં લણવું, ઢગ કરવો, ઘૂંસાંભૂંસા જુદાં કરવાં, ઝાટકી સાફસૂફ કરવું, કોઠારમાં ભરવું, ને પછી તેમાંથી ભોજન તૈયાર કરવું. એમ બધી ક્રિયાની સમજ પાડીને કહ્યું, “આ જ પ્રમાણે બધી ક્રિયાઓ બીજે વરસે ફરી પાછી અનુક્રમે કરવાની ને એમ દર વર્ષે કર્યે જવાનું.”

“પણ આર્ય,” મૂંઝાઈ ગયેલા અનુરુદ્ધે પૂછ્યું, “એમ કેટલાં વરસ કરવાનું ? આટલી બધી ઉપાધિઓની પરંપરાનો ક્યારેક અંત તો હશે ને ? પાંચ વરસે, સાત વરસે ?”

“ના વત્સ, એમાં કદી અટકવાનું ક્યાંથી હોય ? જીવો ત્યાં સુધી એ ચાલ્યા કરે. એનો કદી છેડો જ નહિ. આપણા વડવાઓનો એમ જ કરતાં કરતાં દેહાંત થયો. તારે પણ શરીર ન પડે ત્યાં સુધી એ જ કરતા રહેવાનું છે.”

“આર્ય, એ તો ખૂબ દુષ્કર.” ગભરાઈને અનુરુદ્ધે કહ્યું, “મારાથી એ નહિ બને. એ કરતાં તો શ્રમણ થવું વધારે સહેલું છે. મારાથી એ ખેતી નહિ થાય. તમે જ એ સંભાળો, હું પ્રવ્રજ્યા લઈશ.”

મહાનામે અનુરુદ્ધની વાત માન્ય રાખી.

પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિર્ણય કરીને તે માટે અનુજ્ઞા લેવા અનુરુદ્ધ માતા પાસે ગયો.

વાત કરતામાં તો માતા ફફડી ઊઠી. વેદનાભર્યા સ્વરે તે બોલી, “વત્સ, મહાનામ અને તું મારા પ્રિયમાં પ્રિય વશવર્તી પુત્રો. મારો દેહ પડે પછી પણ તમારામાંથી કોઈ પ્રવ્રજ્યા લે એ હું ન સહી શકું, તો મારા જીવતાં તો કેમ હા કહું ? એ વાત જ તું મનમાંથી કાઢી નાખ.

પણ અનુરુદ્ધ તેની દૃઢતામાંથી ચળ્યો નહિ, ને અનુમતિ માટે વળીવળીને માતાને વીનવતો રહ્યો.

છેવટે માતાએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે અનુરુદ્ધને કહ્યું, “તારું મન એટલું બધું કોચવાતું હોય તો પછી ન છૂટકે તને એટલી છૂટ આપું છું કે જ્યારે ભદ્રિક પ્રવ્રજ્યા લે, ત્યારે તારે લેવી, તે પહેલાં નહિ.”

રાજપુત્ર ભદ્રિક અનુરુદ્ધનો ખાસ મિત્ર હતો. અનુરુદ્ધની માતા જાણતી હતી કે ભદ્રિક પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે ખાસ કશો ઉત્સાહ નથી ધરાવતો. એટલે અનુરુદ્ધને અળસાવી દેવા માટે તેને આ સારો ઉપાય લાગ્યો.

અનુરુદ્ધ પહોંચ્યો ભદ્રિક પાસે. માતાએ કઈ શરતે પોતાને શ્રમણ થવા દેવાની અનુમતિ આપી છે એ વાત કરી, તેને પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે વિનવ્યો. ભદ્રિક બોલ્યો, “એવું કાંઈ ચાલે, વયસ્ય ? તારે ભિક્ષુ થવું હોય તો તું તારે થઈ જા. એમાં મને શા માટે સંડોવે છે ? મારું કાંઈ ધાર્યું નહિ. મન થાય તો હું હમણાં જ ચાલ્યો જઉં, ને નહિ તો વરસો પણ નીકળી જાય.”

અનુરુદ્ધ તેને સમજાવવા લાગ્યો એટલે ભદ્રિકે વળી કહ્યું, “વયસ્ય, તું આવી બાબતમાં દબાણ કરે તે કેમ ચાલે ? તારું બીજું કહે તે કામ હું કરી આપું, પણ ઘર છોડવાની બાબતમાં સૌ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની જ વૃત્તિને અનુસરે. તારે પ્રવ્રજ્યા લેવી હોય તો ખુશીથી લે. મારા ઉપર આધાર ન રાખ.”

પણ અનુરુદ્ધની માતાએ તો ચોખ્ખી શરત મૂકી હતી. એટલે ભદ્રિક પલળે નહિ, ત્યાં સુધી અનુરુદ્ધને માટે કોઈ છટકબારી ન હતી.

ફરી તેણે પ્રેમનું, સમજાવટનું પોતાનું હતું તેટલું બળ વાપરી ભદ્રિકને અણગાર બનવા આગ્રહ કર્યો.

અનુરુદ્ધને પોતાને કારણે કષ્ટ થતું જોઈને છેવટે ભદ્રિકે કહ્યું, “તું એટલો બધો દુઃખી થતો હોય તો પછી મારે માટે બીજો ઉપાય નથી. હું તારી સાથે પ્રવ્રજ્યા લેવા સંમત થાઉં છું પણ સાત વરસ પછી. સાત વરસ તું થોભી જા. પછી આપણે સાથે જ ભિક્ષુ થઈશું.”

અનુરુદ્ધનું હૃદય આશાથી પુનર્જીવિત થયું. ઢીલા પડેલા ભદ્રિકને પોતા ભણી ખેંચવા તે પ્રબળ પ્રયાસ કરી રહ્યો. તેમણે કહ્યું : “વયસ્ય, સાત વરસનો ગાળો એટલે શું એ તો જરા વિચાર. અરે, કાલ શું બનશે તે કહી શકાતું નથી, તો સાત વરસનું શું કહેવું ?” ને એમ સમજાવી-સમજાવીને અનુરુદ્ધ ભદ્રિકને સાત માસ ઉપર, ને પછી સાત દિવસ ઉપર લઈ આવ્યો. પુત્ર ને ભાઈને રાજ્ય સોંપવાનો પ્રબંધ કરવા માટે સાત દિવસ તો જોઈએ. એટલે સાત દિવસ થોભી જવા અનુરુદ્ધે રાજીપો બતાવ્યો.

અનુરુદ્ધ અને ભદ્રિક ચાર-છ દિવસમાં જ પ્રવ્રજ્યા લેવાના છે એ સમાચાર બધે પ્રસરી ગયા. એટલે તો તેમના મિત્ર આનંદ, ભૃગુ, કિંબિલ અને દેવદત્તે પણ તેમને સાથ આપવાનો નિર્ણય કર્યો.

સાત દિવસ તો જોતજોતામાં વીતી ગયા, ને શાક્યરાજોના એ છ કુમારો ઘરબાર છોડીને નીકળી પડ્યા, સાથે તેમના નાચી ઉપાલિને પણ લીધો. ચતુરંગિણી સેના તેમની પાછળ-પાછળ ચાલતી હતી.

ગાજતેવાજતે નગરી બહાર નીકળીને ઉદ્યાનભૂમિ વટાવી, એટલે તેમણે સેનાને ત્યાંથી પાછી વાળીને પછી મલ્લોની રાજધાની અનુપિયની દિશામાં પ્રયાણ આરંભ્યું. કેમ કે, તે વખતે ભગવાન બુદ્ધ અનુપિયના આમ્રવનમાં વિહર્યા હતા.

કપિલવસ્તુનો સીમાડો વટી ગયો, એટલે પછી રાજકુમારો ઘડીક થોભ્યા. સૌએ પોતાનાં આભૂષણ ઉતાર્યાં ને પોતાપોતાનાં ઉપરણાંમાં તેમણે બાંધીને એ પોટલીઓ નાચી ઉપાલિના હાથમાં આપતાં કહ્યું, “અરે એય ઉપાલિ, લે આ આભૂષણ ને તું અહીંથી પાછો વળી જા. આટલું તારી આજીવિકા માટે પૂરતું થઈ રહેશે જા !”

ઉપાલિને પાછો મોકલી દઈને કુમારો આગળ વધ્યા.

પણ બહુ દૂર નહિ ગયા હોય, ત્યાં તો તેમણે ઉપાલિને ખાલી હાથે પાછો તેમના તરફ આવતો જોયો !

“કેમ રે ઉપાલિ, પાછો કેમ આવ્યો ?” સૌ પૂછવા લાગ્યા.

આર્યપુત્રો, તમે ઉદાર થઈને મને આપેલાં આભૂષણો લઈને હું કપિલવસ્તુ પાછો ફરતો હતો, ત્યારે મારા મનમાં એમ થયું કે નગરીમાં પહોંચીશ ત્યારે મને એકલો જોઈને શાક્ય શું કહેશે ? તેમને એમ જ થશે કે અધમ ઉપાલિ કુમારોને મારી નાખી તેમનાં આભૂષણો લઈને નાસી આવ્યો છે. તે સ્વભાવના ઉગ્ર હોવાથી કાંઈ પૂછગાછ કર્યા વિના મને ત્યાં જ પૂરો કરશે. વળી મને એમ પણ થયું કે અપરંપાર વૈભવમાં આળોટતા આવા રાજકુમારો પણ બધું છોડી દઈને ભિક્ષુ બનવા નીકળી પડ્યા તો મારા જેવા પ્રાકૃતી માણસે ઘરબારનો શું મોહ રાખવો ? તેથી મેં તો આભૂષણની પોટલીઓને એક ઝાડની ડાળ પર લટકાવી : કોઈ ભાગ્યશાળીની નજરે પડે તો ભલે બિચારો લઈ જાય, ને એમ હાથ ખંખેરી પાછો વળ્યો ને તમને સૌને આંબી લીધાં.”

ઉપાલિને અચાનક ઊપજેલા વૈરાગ્યથી આશ્ચર્ય પામતા કુમારોએ “તેં ઘણું સારું કર્યું, ભદ્ર ! ઘણું સારું કર્યું” એમ વારંવાર અનુમોદન આપી તેને પોતાની સાથે લીધો.

એમ કરતાં સૌ અનુપ્રિયના આંબાવાડિયામાં આવી પહોંચ્યા ને ભગવાન બુદ્ધને વંદન કરી એક કોર બેઠા.

અવસર મળતાં કુમારોએ પ્રવ્રજ્યા લેવાની વાત ભગવાન પાસે નિવેદિત કરી. ભગવાને સંમતિ આપી એટલે અનુરુદ્ધે હાથ જોડી કહ્યું, “ભદંત, આપને એક ખાસ વિનંતી કરવાની છે. અમારી જેમ અમારો આ નાચી ઉપાલિ પણ પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે આવ્યો છે. તો એને પહેલાં દીક્ષા આપો, ને અમને પછી કેમ કે, એ પહેલાં શ્રમણ બનશે, એટલે અમે શાક્યકુમારો

અમારા એ વર્ષોના પરિચારકને હાથ જોડી દંડવત્ વગેરે કરી તેની સેવા ઉઠાવશું, ને એ રીતે અમે જન્મ્યા ત્યારથી જે કુળમદને સેવતા રહ્યા છીએ તેને નિર્મૂળ કરીશું. અમારા શ્રમણજીવનનું એ પૂર્વ સોપાન બનશે.”

આ નિરભિમાન વૃત્તિથી પ્રસન્ન થઈ તથાગતે ઉપાલિને પહેલાં દીક્ષા આપી. અનુરુદ્ધ અને બીજા કુમારોએ એ નવા ભિક્ષુને વંદન કર્યા, તેના શ્રમણને યોગ્ય પરિચર્યા કરી, ને પછી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

(‘કમળના તંતુ’)

શબ્દ-સમજૂતી

અનુરુદ્ધ અનુ + રુદ્ધ જેને રોકવામાં આવ્યો છે તેવો, જેને ભારપૂર્વક વિનંતી કરવામાં આવી છે તેવો, સરખાવો હાલ વપરાતો શબ્દ અનુરોધ; **રસાકસી** ખેંચતાણ રસ્સો (દોરડું) ખેંચવાની રમત પરથી; **દાબ્યો** ખૂબ ખાધાં; **બિરંજ** ગળ્યો ભાત કડાઈ (સં. કટાહ) તળવાનું વાસણ, પેણી; **પ્રવ્રજ્યા** સંન્યાસ (બૌદ્ધ ધર્મમાં) સંસ્કૃત વ્રજ—ચાલવું જવું પરથી; **અણગાર** (અનુ + અગાર) ઘર વિનાનું; **શ્રમણ** બૌદ્ધ કે જૈન સાધુ; **ધૂંસાંભૂંસાં** છોડાં; **અનુજ્ઞા** (અનુ + જ્ઞા) રજા; **અળસાવી** ‘આળસ’ ઉપરથી ક્રિયાપદ અળસાવવું, આળસમાં નાખી દેવું; **વયસ્ય** મિત્ર; **રાજીપો** ખુશી (‘પો’ પ્રત્યય નામ બનાવે છે); **નાયી** વાળંદ **ચતુરંગિણી** ચાર અંગવાળી (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ); **ઉઘરણું** ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર, ખેસ (સં પ્રાવરણ, ઉપાવરણ); **અનુમોદન** ટેકો, સહાનુભૂતિપૂર્વક ખુશીનો ટેકો આપવો તે (સં. અનુ + મુદ્ધ); **પરિચારક** સેવક, નોકર (સં. પરિ + ચર).

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અનુરુદ્ધને ‘નથી’ શબ્દના અર્થની સમજ ક્યારે પડી ?
- (2) અનુરુદ્ધ અને તેના મિત્રો કઈ રમતમાં લીન થઈ ગયા હતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘બિરંજ’ બનાવવાની પ્રક્રિયા અંગેની ચર્ચાનું વાર્તામાં શું મૂલ્ય છે ?
- (2) અનુરુદ્ધે કુળમદને નિર્મૂળ કરવા શું કર્યું ?
- (3) ઉપાલિને પ્રથમ પ્રવ્રજ્યા આપવાનો આગ્રહ શા માટે રખાયો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઉપાલિનું રેખાચિત્ર આલેખો.
- (2) ‘અનુરુદ્ધનો ગૃહત્યાગ’ વાર્તાનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ કરો.

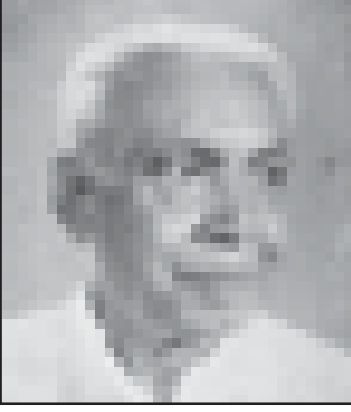
વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભગવાન બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર મેળવી વાંચો.
- વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ આ ત્રણ દશ્યો (જે બુદ્ધે જોયેલાં) નું નાટ્યકરણ કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અશ્વઘોષની કૃતિ ‘સૌદરનંદ’ વાંચી તેની કથા વિદ્યાર્થીને કહો.
- સુન્દરમૂર્તિ ‘બુદ્ધનાં ચક્ષુ’ કાવ્ય વિદ્યાર્થીને સંભળાવો.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

(જન્મ : 9-12-1905; અવસાન : 10-1-1986)

ઈન્દુલાલ ફુલચંદ ગાંધી ત્રીસીના આપણા એક ઉલ્લેખપાત્ર કવિ છે. તેઓ મકનસર (મોરબી)ના વતની હતા. એમણે ગીતો, કથાકાવ્યો, સોનેટો આપ્યાં છે. ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધી અભ્યાસ કર્યા પછી તેમણે પત્રકારત્વક્ષેત્રે ખેડાણ કર્યું હતું. તેમણે આકાશવાણીમાં પોતાની સેવાઓ આપી. કેટલાક સામયિક-સંપાદનો પણ કર્યા. ‘તેજરેખા’, ‘જીવનનાં જળ’, ‘ખંડિત મૂર્તિઓ’, ‘શતદલ’, ‘ગોરસી’, ‘ઈંધણાં’, ‘ઉન્મેષ’ એમનાં કાવ્યસંગ્રહો છે.

‘ભાણી’ કથા કાવ્ય છે. કંગાળ દરિદ્ર કન્યાની કરુણા ઉપજાવે એવી સ્થિતિનું વર્ણન કરીને, સમાજની વિષમ સ્થિતિનું કવિએ વેધક વર્ણન કર્યું છે.

દિવાળીના દિન આવતા જાણી,
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.
માથે હતું કાળી રાતનું ધાબું,
માગી-ત્રાગી કર્યો એકઠો સાબુ :
‘કોડી વિનાની હું કેટલે આંબું ?’
રૂઢિયામાં એમ રડતી છાની
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.
લૂગડાંમાં એક સાડલો જૂનો,
ઘાઘરોયે મેલોદાટ કે’દુનો :
કમખાએ કર્યો કેવડો ગુનો ?
તીને ત્રોફાયેલ ચીંથરાને કેમ ઝીંકવું તાણી ?
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.
ઔઢણું પે’રે ને ઘાઘરો ધુએ,
ઘાઘરો ઓઢે ને ઓઢણું ધુએ;
બીતી બીતી ચારે દિશમાં જુએ,
એને ઉઘાડાં અંગેઅંગમાંથી આતમા ચૂંવે :
લાખ ટકાની આબરૂને એણે સોડમાં તાણી,
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.
ઊભાં ઊભાં કરે ઝાડવાં વાતું,
ચીભડાં વેચીને પેટડાં ભરતી,
ક્યાંથી મળે એને ચીંથરું ચોથું ?
વસ્તર વિનાની ઈસ્તરી જાતની આબરૂ સારું
પડી જતી નથી કેમ મો’લાતું ?